

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ
ПОВЕДІНКИ СТАРШОКЛАСНИКІВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ
СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8.2319
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньо-професійної програми «Соціальна педагогіка»
А. В. Нікулова

Керівник: доцент кафедри соціальної педагогіки та
спеціальної освіти, к.пед.н. _____ М.О. Гладиш

Рецензент: _____

Запоріжжя

2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра соціальної педагогіки та спеціальної освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна педагогіка»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

«_____» _____ 20__ року

ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Нікулової Анастасії Володимирівни

- 1. Тема роботи:** «Соціально-педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників у закладах загальної середньої освіти» затверджена наказом ЗНУ від «14»липня 2020 р. № 1032-с
- 2. Строк подання студентом роботи:** 30 листопада 2020 р.
- 3. Вихідні дані до роботи:** матеріали педагогічної практики, курсових робіт.
- 4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що належить розробити):** визначити сутність поняття «девіантна поведінка»; надати психолого-педагогічну характеристику дитини підліткового віку; визначити сутність та зміст формування девіантної поведінки в умовах школи та родини; розробити та впровадити у роботу середньої школи програму реабілітації підлітків старшого шкільного віку з девіантною поведінкою; перевірити ефективність впровадженої програми
- 5. Перелік графічного матеріалу:** 10 діаграм «Результати анкетування», 4 таблиці з результатами дослідження.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Консультант	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Гладиш М.О.		
Розділ 1	Гладиш М.О.		
Розділ 2	Гладиш М.О.		
Висновки	Гладиш М.О.		
Додатки	Гладиш М.О.		

7. Дата видачі завдання: 17 вересня 2019 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	жовтень-листопад	виконано
2	Написання вступу	листопад	виконано
3	Написання першого розділу	грудень-квітень	виконано
4	Написання другого розділу	травень-вересень	виконано
5	Написання висновків	вересень	виконано
6	Оформлення додатків	жовтень	виконано
7	Оформлення роботи, рецензування	жовтень-листопад	виконано
8	Захист	грудень	

Студент _____ **Нікулова А.**

Керівник роботи _____ **Гладиш М.О.**

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ **Апухтіна В. В.**

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 85 с., 4 таблиці, 10 діаграм, 96 джерел.

Об'єкт дослідження: соціально-педагогічна реабілітація девіантної поведінки підлітків.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні засоби соціально-педагогічної реабілітації девіантної поведінки підлітків в умовах закладу загальної середньої освіти.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити психолого-педагогічні засоби соціально-педагогічної реабілітації девіантної поведінки підлітків.

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукових літературних джерел, узагальнення, порівняння, конкретизація, спостереження теоретичні – аналіз психолого-педагогічної, правової літератури з метою розкриття сутності поняття «девіантна поведінка»; синтез для обґрунтування соціально-педагогічної програми з реабілітації підлітків старшого шкільного віку з девіантною поведінкою; абстрагування і конкретизація для визначення основних понять дослідження; емпіричні – спостереження, анкетування, тестування.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному підході до реабілітації девіантної поведінки серед підлітків старшого шкільного віку, що включає не лише інформування про наслідки, а й передбачає допомогу у подоланні результатів такої поведінки.

Практичне значення роботи полягає у розробці соціально-педагогічної реабілітаційної програми з формування свідомої поведінки підлітків.

Галузь використання: заклади загальної середньої освіти, заклади позашкільної освіти.

**ДІТИ СТАРШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ, ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА,
ПРОГРАМА РЕАБІЛІТАЦІЇ, ЗАКЛАД ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

SUMMARY

Nikulova A. Socio-Pedagogical Correction of Deviant Behaviour of High School Students in General Secondary Education Institutions.

The qualification work consists of an introduction, 2 parts, findings, a list of literature (96 items, 2 of foreign origin), and 13 addenda on 18 pages. The qualifying work volume is 111 pages long, 80 of them – the main text. There are 4 tables and 10 charts.

The qualification work gives a theoretical overview and describes the experimental research of a program aimed at socio-pedagogical rehabilitation deviant behavior with teenagers of high school age.

The research object: socio-pedagogical rehabilitation of deviant behavior of adolescents.

The research subject: means of socio-pedagogical rehabilitation of deviant behavior of adolescents in general secondary education institution.

The research purpose is to theoretical foundation and experimental verification of the means of socio-pedagogical rehabilitation of deviant behavior of teenagers.

The research tasks are:

- to determine the essence and content of the concepts of term of deviant behavior in high school students. Basing on the analysis of literature sources to consider approaches to define the basic concepts of research;

- to consider the main reasons that lead teenagers to deviant behavior;

- to analyze the age characteristics of teenagers with deviant behavior;

- to verify experimentally the rehabilitation program for teenagers with deviant behavior.

The part 1 “Theoretical aspects of the problem of deviant behavior of teenagers” exposes the problem of deviant behavior of teenagers of high school age in psychological and pedagogical science; reveals the psychological and pedagogical

characteristics of children of senior school age; analyzes the essence and content of the deviant behavior of adolescents in a general secondary education and family.

The part 2 “The content and technology of socio-pedagogical rehabilitation of teenagers with deviant behavior” reflects the results of the implementation of a correctional program for the rehabilitation of high school teenagers with deviant behavior.

The analysis of the results has confirmed the effectiveness of the developed and implemented program.

Key words: high school teenagers, deviant behavior, rehabilitation program, general secondary education institution.

ЗМІСТ

Вступ	8
Розділ 1. Теоретичні аспекти проблеми девіантної поведінки підлітків	11
1.1. Сутність основних понять дослідження.....	11
1.2. Передумови формування девіантної поведінки у родині та школі.....	30
1.3. Фактори ризику девіантної поведінки.....	58
Розділ 2. Зміст та технологія реабілітації підлітків з девіантною поведінкою..	70
2.1. Діагностика схильності до девіантної поведінки підлітків старшого шкільного віку.....	70
2.2. Впровадження програми реабілітації підлітків старшого шкільного віку з девіантною поведінкою.....	75
2.3. Аналіз результатів впровадження програми реабілітації підлітків старшого шкільного віку з девіантною поведінкою	83
Висновки.....	88
Список використаних джерел.....	90
Додатки.....	98.

ВСТУП

Однією із складних проблем у середовищі підростаючого покоління є проблема антисоціальної поведінки дітей та підлітків, серед учнів все більше стає важковиховуваних. Таку категорію дітей класифікують як діти та підлітки з нестандартною або поведінкою, що відхиляється.

Проблеми соціальної адаптації й дезадаптації підлітків – труднощі в засвоєнні та пристосуванні до існуючих норм соціального життя або труднощі в дозволі тих норм, що є соціально небезпечними, несуть у собі загрозу для життя й здоров'я дитини. Це, насамперед, проблеми, пов'язані з неадекватною та девіантною поведінкою, дезадаптацією дітей і підлітків у соціальному середовищі – «важкі» діти (некеровані, педагогічно занедбані, які поведуться зухвало, агресивно); дурна компанія, кримінальний контакт, причетність до кримінальних обставин, перебування на обліку в поліції: вживання дітьми алкоголю, наркотиків; адаптація до нового середовища (у новому класі, школі, дитячому колективі); дезадаптація до норм соціального життя в колективі і, як наслідок, до самотності, дефіциту спілкування.

У сучасному суспільстві гостро постало питання девіантної поведінки підлітків. Девіантну поведінку підлітків досліджували А. Александров, Б. Братусь, С. Белічева, Я. Зелінський, В. Кащенко, А. Коваленко, В. Клименко, В. Кудрявцев, Ю. Клейберг, Н. Максимова, К. Мілютіна. Також на розгляд девіантної поведінки звернуто увагу у роботах Ч. Бернарда, М. Бламберга, М. Вебера, Р. Лайкерта, А. Маслоу, Дж. Смелзера, Х. Хекхаузена, в яких аналізується поведінка людей у різних сферах життєдіяльності. Різні аспекти такої поведінки вивчали Ю. Антоян, К. Ігошев, І. Карпець, Г. Мінковський. Безпосередньо вивченням причин та видів девіантної поведінки молоді займалися В. Лісовський, І. Ільїнський, В. Левічева, В. Чупров. Теоретико-методологічні засади цієї проблеми сформульовано в працях В. Іванова, Н. Толстих, І. Кона, В. Ковальова, А. Личка та інших.

У процесі вивчення особистості з поведінкою, що відхиляється, важливо визначити рівень її готовності до перевиховання. Одні з них каються в своїх провинах, гостро переживають своє становище, прагнуть виправитись. Інші також усвідомлюють свої недоліки, але не роблять нічого для того, щоб стати кращими, проявляють пасивність у своєму перевихованні. Ще інші озлоблені на всіх, пройнялись недовір'ям до вчителів та батьків, активно протидіють спрямованим на них виховним впливам. А ще інші затаїлися, зовні слухняні, але внутрішній опір залишився. Знаючи ставлення вихованця до самого себе, до негативних його вчинків, до педагогів і батьків, учнівського колективу і органів його самоврядування, можна правильно будувати процес перевиховання.

Загальна соціально-економічна скрута, яку сьогодні переживає Україна, потребує зосередження зусиль державних органів у справах молоді, фахівців соціальних служб для молоді, інших соціальних інститутів для вирішення комплексу найгостріших проблем, пов'язаних з попередженням асоціальної поведінки дітей та підлітків. Серед неповнолітніх поширюється наркоманія, алкоголізм, венеричні захворювання. Частішають випадки вагітності неповнолітніх. Помітно зростає дитяча бездоглядність, проституція, кількість самогубств. Проте найбільш актуальною проблемою сьогодення є злочинність неповнолітніх.

Об'єкт дослідження: соціально-педагогічна реабілітація девіантної поведінки підлітків.

Предмет дослідження: психолого-педагогічні засоби соціально-педагогічної реабілітації девіантної поведінки підлітків в умовах закладу загальної середньої освіти.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити психолого-педагогічні засоби соціально-педагогічної реабілітації девіантної поведінки підлітків в умовах закладу загальної середньої освіти.

Для досягнення даної мети, нами були поставлені такі **завдання:**

1. Визначити сутність та зміст поняття «девіантна поведінка». На основі аналізу літературних джерел розглянути підходи до визначення девіантної поведінки старшокласників та основних понять дослідження.

2. Розглянути основні причини, що приводять підлітків до девіантної поведінки.

3. Проаналізувати вікові особливості підлітків із девіантною поведінкою.

4. Експериментально перевірити реабілітаційну програму серед підлітків із девіантною поведінкою.

Відповідно до мети і завдань дослідження визначено основні методи дослідження:

- теоретичні – аналіз, систематизація, узагальнення, класифікація – дозволять опрацювати наукові джерела, визначити сутність феномену соціально-педагогічної реабілітації, основні підходи до його вивчення, а також особливості процесу соціально-педагогічної реабілітації підлітків із девіантною поведінкою;

- емпіричні – тестування, що дозволить визначити особливості соціально-педагогічної реабілітації підлітків із девіантною поведінкою; аналіз, порівняння та інтерпретація, що будуть застосовані на етапі обробки результатів емпіричного дослідження та розробки системи педагогічних заходів щодо підвищення соціально-педагогічної реабілітації підлітків із девіантною поведінкою в умовах закладу загальної середньої освіти.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному підході до реабілітації девіантної поведінки серед підлітків старшого шкільного віку, що включає не лише інформування про наслідки, а й передбачає допомогу у подоланні результатів такої поведінки.

Практичне значення роботи полягає у розробці соціально-педагогічної реабілітаційної програми з формування свідомої поведінки підлітків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

1.1. Сутність основних понять дослідження

Історія суспільного розвитку показує, що в будь-якому цивілізованому суспільстві протягом тисячоліть мали місце прояви девіантних форм поведінки. При цьому девіантна поведінка розглядається як поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих, найбільш поширених і усталених норм в певному суспільстві, що має соціальний, педагогічний, психологічний та індивідуальний характер детермінації, дія яких переломлюється через систему відносин особистості [21, 41, 43, 54].

Говорячи про загальноприйняті форми поведінки, ми звертаємося до поняття «норма», тобто до соціальної норми, яка історично склалася в конкретному суспільстві, соціальній групі або організації. соціальні норми виникають як результат відображення в свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства і втілюються в етикеті, моралі, юридичних і правових нормах [18, 19, 23].

При цьому соціальні відхилення можуть мати для суспільства як позитивне, так і негативне значення. Позитивні відхилення можуть служити засобом прогресивного розвитку суспільства, подолання застарілих, консервативних стандартів поведінки, підвищення рівня функціонування системи в цілому. До них можна віднести: соціальну творчість: науково-технічне подолання стереотипів, художній і суспільно-політичний рух. Негативні відхилення дисфункціональні, дезорганізують систему суспільних відносин (алкоголізм, наркоманія, злочинність, проституція, суїцид).

Девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відхилення) – система дій і вчинків людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам або

визнаним у суспільстві шаблонам і стандартам поведінки [8, 20].

У соціологічних словниках термін «девіантну поведінку» має досить широке визначення. Під девіантною поведінкою розуміється «... поведінка, що відхиляється від соціальних норм» [40].

Згідно з юридичним словником, девіантна поведінка – це «... поведінка, що відхиляється від норми, що порушує існуючі в даному суспільстві загальноприйняті (в тому числі правові) норми, суспільно небезпечне або соціально шкідливе» [6, 135].

У роботі «Патологічні форми девіантної поведінки у дітей та підлітків» В. Коваль трактує девіантна (відхиляється) поведінка в такий спосіб: «... девіантна, тобто відхиляється від прийнятих в даному суспільстві соціально-психологічних і моральних норм поведінку» [13, 7]. Автор зазначає, що «...девіантна поведінка частіше спостерігається у дітей і підлітків в зв'язку з соціальною незрілістю і фізіологічними особливостями деформується організму» [9, 202].

У своїй роботі «Основи превентивної психології» С. Белічева розглядає поведінка, що відхиляється як результат порушення процесу соціалізації людини [2].

У дослідженнях Н. Солдатова поведінку, що відхиляється (девіантна) представлено як «...вчинок, який може проявитися у вигляді дії або бездіяльності людини, може виражатися в словах або відносинах до будь-чого, у вигляді жесту, погляду, тону мови, смислового підтексту, у вигляді діяння, спрямованого на подолання якихось перешкод або обмежень» [22, 92].

На основі всіх вищеперерахованих визначень можна зробити висновок, що девіантна поведінка – це поведінка з відхиленнями від загальноприйнятих та встановлених в суспільстві правових, моральних та естетичних норм. Психологи, які розглядають девіантність як поведінку, що знаходиться на межі правової та делінквентної (кримінальної, яка має ознаки злочину) поведінки та не відповідає загальноприйнятим нормам суспільства. Дітей, яким притаманні відхилення поведінкових реакцій, називають по-різному: недисципліновані,

педагогічно або соціально занедбані, важкі діти, важковиховувані, схильні до правопорушень, девіантні тощо. Ці терміни найчастіше використовуються як синоніми. Відхилення в поведінці значущі для оточуючих, таким чином суспільство ставить діагноз девіантності або делінквентності. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить про відсутність єдиного підходу до визначення девіантності. В. Ковальов визначає девіантну поведінку як відхилення від моральних норм, а делінквентність вважає поведінкою злочинною [8, 23].

Сутність девіантної поведінки полягає в недотриманні людиною вимог соціальних норм, у виборі іншого, ніж наказують норми, варіанти поведінки в конкретних життєвих ситуаціях або ситуаціях міжособистісної взаємодії. Це веде до порушення заходів взаємовідносин суспільства і особистості, і, людина при цьому розглядається як індивід з відхиляється формами поведінки. В основі поведінкових відхилень найчастіше лежить конфлікт світогляду, цінностей та інтересів; деформація способів задоволення потреб; помилки сімейного виховання, життєві невдачі та прорахунки.

Тому у дослідженнях девіантної поведінки особливу увагу приділяють вивченню:

- 1) мотивів, причин і умов, що сприяють її виникненню та розвитку;
- 2) можливостей попередження та подолання;
- 3) загальних і індивідуальних особливостей проявів дефектів правової та моральної свідомості;
- 4) змісту потреб особистості;
- 5) особливостей характеру, емоційно-вольової сфери, що призводять до виникнення девіантної поведінки.

Під відхиленнями в поведінці дітей і підлітків розуміються такі його особливості та їх прояви, які не тільки звертають на себе увагу, але і насторожують батьків, вчителів, громадськість. За словами І. Невського, ці особливості поведінки не тільки свідчать про відхилення від загальноприйнятих норм, вимог, а й несуть в собі зачатки, витоки майбутніх

проступків, порушень моральних, соціальних, правових норм, вимог закону, являють собою потенційну загрозу суб'єкту поведінки, розвитку його особистості, оточуючим людям і суспільству в цілому. Окремі вчинки, які мають велике значення не самі по собі, а лише в зв'язку з тим, які особливості особистості, тенденції їх розвитку за ними ховаються. Отже, надаючи вчинкам, поведінки дитини, підлітка ту чи іншу спрямованість, зміст, значимість, громадськість тим самим надає довільний, цілеспрямований вплив на розвиток цих процесів або механізмів, що лежать в основі моральних та інших особистісних якостей і якостей дитини. Або, навпаки, перешкоджаючи тим чи іншим вчинкам, поведінці, значимій в житті підлітка дорослі, створюють перешкоди, затримують розвиток відповідних властивостей і якостей особистості дитини.

Для того, щоб зрозуміти сутність та зміст девіантної поведінки підлітків старшого шкільного віку, спочатку треба ознайомитись із особливостями юнацького віку.

1. В юності людина прагне до самовизначення як особистість і як людина, включена в суспільне виробництво, в трудову діяльність. Пошук професії – найважливіша проблема юності.

2. Рівень домагань в старших класах стабілізується, а самооцінка набуває автономії від зовнішніх, зокрема, навчальних оцінок.

3. Провідна діяльність – інтимно-особистісне спілкування з однолітками.

4. Загострюються здатності до «відчуття» стану інших, здатність співпереживати емоційно ці стани, як свої (емпатія).

5. Саме в юності присвоюються соціально значимі властивості особистості, здатність до співпереживання, до активного етичного відношення до людей, до самого себе і до природи; здатність до засвоєння конвенціональних ролей, норм, правил поведінки в суспільстві та ін.

6. Рефлексії виводять молоду людину за межі його внутрішнього світу і дозволяють зайняти позицію в цьому світі.

7. Розбіжність реального і ідеального «Я» – цілком нормальний,

природний наслідок зростання самосвідомості і необхідна передумова цілеспрямованого самовиховання.

8. Відносини з вчителями і до вчителів стають значно складнішими і диференційованими. Подібно до батьків, учитель має у свідомості дитини ряд «іпостасей», відповідних до виконуваних ними функцій:

- заміна батьків;
- влада, розпоряджається покараннями і заохоченнями;
- авторитетне джерело знань у певній галузі;
- старший товариш і друг.

Разом з тим старшокласнику дуже хочеться зустріти в особі вчителя справжнього друга, причому рівень його вимог до такої дружбу дуже високий.

Юнацький вік взагалі і, рання юність особливо, являє собою групу підвищеного ризику для розвитку девіантної поведінки, так як:

1) позначаються внутрішні труднощі перехідного віку, починаючи з психогормональних процесів і закінчуючи перебудовою Я-концепції;

2) пограничність і невизначеність соціального становища юнацтва;

3) загострюються протиріччя, зумовлені перебудовою механізмів соціального контролю: дитячі форми контролю, засновані на дотриманні зовнішніх норм і слухняності дорослим, вже не діють, а дорослі способи, які передбачають свідому дисципліну і самоконтроль, ще не склалися або не зміцніли;

4) продовжують розвиватися девіації підліткового віку, які ускладнюються необхідністю більш жорсткої соціалізації і більш жорстких вимог суспільства щодо соціальних виборів юнаків і дівчат.

Поведінка дітей і підлітків, з одного боку, може розглядатися як симптом, сигнал, ознака зародження і розвитку (тенденція) відповідних особливостей особистості, з іншого боку, виступати в якості провідника виховного впливу на розвиток особистості, засоби її формування або цілеспрямованого впливу на її формування (тобто виховного засобу). Розглядаючи поведінку як феномен, який свідчить про той чи інший стан особистості, тенденції її розвитку,

необхідно пам'ятати, що одні й ті ж зовні подібні особливості поведінки можуть свідчити про різні процеси, що відбуваються в психіці індивіда, і навпаки. Тому, кваліфікуючи ту чи іншу особливість поведінки учня як відхилення, варто, перш за все, враховувати умови, стабільність, частоту його прояви, особливості особистості, характер, вік і багато іншого. І тільки після цього виносити те чи інше судження або тим більше визначати міру впливу. Здійснюється груба педагогічна помилка, яка загрожує неприємними наслідками. Угодні або зручні з яких-небудь причин особливості поведінки учня (послужливість, що не критичність, уважність до вчителя, готовність вступити очікуваним чином і т.п.) розцінюються педагогом як позитивні, заохочуються їм, а підліток підноситься класу в якості соціального зразка для наслідування. При цьому педагог не тільки не бачить, а буквально культивує у цієї дитини пристосуванство, догідливість, конформізм і інші негативні особливості.

У сучасному суспільстві, на жаль, знижується виховний вплив соціальних інститутів, погіршується добробут більшості сімей, спостерігається зростання насильства, насадженої ЗМІ і т.д., що призводить до різного роду відхилень (невідповідності офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам права, культури або моралі) у поведінці підлітків, поширення в їхньому середовищі алкоголізму, наркоманії, злочинності і, врешті-решт, біологічної та соціальної деградації їх особистості. У зв'язку з цим поширеним феноменом, супроводжуваним процесом соціалізації особистості в підлітковому віці, є девіантна (відхиляється) поведінка як прояв соціальної дезадаптації, нездатність індивіда протистояти негативним впливам оточення, невідповідність його дій віковому рівню розвитку, результат дисгармонічної реалізації життєвого сценарію. Цим пояснюється підвищений інтерес кримінології, психопатології, соціології, соціальної роботи, педагогіки та психології до проблеми девіантної поведінки неповнолітніх підлітків, деструктивного як для особистості, так і для суспільства в цілому, як однієї з найгостріших проблем сучасного суспільства.

У даний час існують різні підходи до класифікації девіантної поведінки. Варто відзначити, що відмінності в класифікаціях викликані тим, що різні галузі науки (психологія, медицина, криминологія і т.д.) і наукові школи неоднозначно розуміють те, які форми поведінки можна називати девіацій, як відрізнити норму від девіації, чи може поведінкова девіація носити конструктивний (позитивний) характер, або тільки деструктивний. Також відсутність єдиної класифікації пов'язано з широкою варіативністю поведінки людини і невизначеністю самого поняття «норма».

Класифікація девіацій за В. Менделевич заснована на видах взаємодії індивіда з реальністю [38]:

1. Пристосування до реальності – властиво гармонійним людям.
2. Боротьба і протидія реальності, що властиво людям з делінквентною і кримінальною поведінкою.
3. Хворобливе протистояння, при якому навколишній світ оцінюється як ворожий і непередбачуваний, що властиво людям з психічними відхиленнями.
4. Відхід від реальності як захисна реакція в разі нездатності справлятися з реальністю (догляд в фантазії, роботу, алкоголізм і ін.).
5. Ігнорування фактів реальності, виявляється як відкриття геніальними людьми чогось нового в науці, політиці, мистецтві.

Існує більш диференційований підхід до вивчення девіацій, зокрема з акцентом на девіантні форми поведінки серед підлітків. Так, Л. Зюбин виділяє наступні форми:

1. Відхилення, які не є порушенням загальноприйнятих етичних норм (наприклад, поведінка, що не відповідає віку при нормальному психічному розвитку).
2. Порушення загальноприйнятих норм, які не є правопорушеннями (жадібність, егоїзм, замкнутість, недовірливість, жорстокість – якості, які можуть привести до правопорушень).
3. Правопорушення, тобто поведінка, що порушує правові норми, статті адміністративного або кримінального законодавства.

4. Поведінка, що відхиляється, яке в значній мірі обумовлено патологічними факторами, захворюваннями, може бути у підлітків з психопатичними рисами особистості, у невротиків, у психічно хворих людей.

Психолог С. Беличева виділяє відхилення корисливої, агресивної і соціально-пасивної спрямованості [14]:

1. Відхилення, пов'язані з прагненням підлітків збагатитися і отримати матеріальну вигоду. Такі відхилення характеризуються як девіантні форми поведінки з корисливою спрямованістю (шахрайство, розкрадання, крадіжки та ін.).

2. Відхилення, що виявляються в діях, спрямованих проти особистості (образи, хуліганство, зґвалтування, нанесення тілесних ушкоджень та ін.). Такі відхилення характеризуються як девіантні форми поведінки з агресивною спрямованістю.

3. Відхилення, що виявляються в ухиленні від цивільних обов'язків і боргу, в прагненні підлітків в ухилянні від активної суспільного життя, небажання вирішувати соціальні та особисті проблеми (занурення в світ ілюзій за допомогою психоактивних речовин, суїцид, ухилення від роботи, навчання, втечі з дому і ін.).

Такі відхилення характеризуються як девіантні форми поведінки соціально-пасивної спрямованості.

Також, С. Беличева класифікує соціальні відхилення в девіантну поведінку наступним чином [4]:

1. Соціально відхилення корисливої орієнтації: правопорушення, проступки, пов'язані з прагненням отримати матеріальну, грошову, майнову вигоду (розкрадання, крадіжки, спекуляція, протекція, шахрайство та ін.);

2. Агресивні орієнтації: дії, спрямовані проти особистості (образа, хуліганство, побої, вбивства, зґвалтування);

3. Соціально-пасивного типу орієнтації: прагнення піти від активного способу життя, ухилитися від громадянських обов'язків, небажання вирішувати особисті і соціальні проблеми (ухилення від роботи, навчання, бродяжництво,

алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, суїцид). Таким чином, асоціальна поведінка, відрізняється і змістом, і цільовою спрямованістю, може проявлятися в різних соціальних відхиленнях: від порушень норм моралі до правопорушень і злочинів. Асоціальні прояви виражаються не тільки в зовнішній поведінковій стороні, але і в деформації внутрішньої регуляції поведінки: соціальних моральних орієнтації і уявлень.

Класифікація видів девіантної поведінки підлітків, яку запропонував В. Липник, пов'язана з проявом особистості підлітків в соціальних сферах: сфері взаємин і сфері суспільної діяльності [33]:

1. Девіантні форми поведінки, які проявляються в особливостях взаємин підлітків з колективом однолітків, батьків, вчителів та ін. дорослих, з ким доводиться взаємодіяти підліткам.

2. Девіантні форми поведінки, які проявляються по відношенню до інтересів суспільства і пов'язані з особливостями морального розвитку особистості підлітків.

3. Девіантні форми поведінки, які проявляються в системі суспільно корисної діяльності, також пов'язані з особливостями морального розвитку особистості підлітків.

4. Форми поведінки, що відхиляються, які проявляються у взаєминах з оточуючими і в системі суспільної діяльності, пов'язані з деформацією психіки підлітків.

5. Форми поведінки, що відхиляються, які проявляються у взаєминах з оточуючими і в системі суспільної діяльності, пов'язані з системою провідних мотивів.

6. Форми поведінки, що відхиляються, які проявляються у взаєминах з оточуючими і в системі суспільної діяльності, пов'язані з патологічними відхиленнями в психіці підлітків.

А. Нікітін пропонує таку класифікацію форм поведінки, що відхиляється серед підлітків:

1. За особливостями взаємин і спілкування з дітьми вихователя, педагога

(важкі, важковиховувані, некеровані, дезорганізатори).

2. По способу життя дітей, сім'ї, з соціально-побутових умов (Бездоглядні, безпритульні, соціально запущені).

3. За специфікою помилок і недоліків в процесі виховання (педагогічно запущені).

4. За рівнем розвитку моральних якостей (діти з відхиленнями в моральному розвитку).

5. За невідповідності їх дій закону, правовим нормам (неповнолітні правопорушники).

При оцінці поведінки підлітка як девіантної необхідно враховувати наступне:

- соціокультурна природа поведінки особистості, що відхиляється обумовлює історично мінливий характер девіантної поведінки, сполученої зі зміною соціальних норм і правил в різні історичні часи;

- негативна оцінка девіантної поведінки може виступати в формі громадського осуду або застосування соціальних санкцій, причому в разі делінквентної поведінки це може бути кримінальне покарання;

- результатом відхилень у поведінці є нанесення реального збитку оточуючим людям і суспільству, а також самому суб'єкту такої поведінки в різних формах - дестабілізації громадського порядку, морального і матеріального збитку, фізичного і психічного насильства, погіршення соматичного і психічного здоров'я і благополуччя;

- девіантна поведінка носить стійко повторювальний характер (багаторазова або тривала);

- поведінка, що відхиляється поєднується із загальною асоціальною і антисоціальною спрямованістю особистості;

- поведінка, що відхиляється не виходить за межі медичної норми і не має ототожнюватися з психічними захворюваннями, хоча може бути його наслідком, переходячи в патологічну поведінку;

- поведінка, що відхиляється призводить до соціальної дезадаптації

різного ступеня тяжкості;

- поведінка, що відхиляється має виражену індивідуальну і віково-статеву своєрідність.

Девіантна поведінка завжди спочатку буває невмотивованою. Підліток, як правило, хоче відповідати вимогам суспільства, але з якихось причин не може цього зробити. Девіантні вчинки спочатку бувають ситуативними, спровоковані обставинами, потім зміни в поведінці накопичуються і призводять до стійких форм девіантної поведінки.

Подібна поведінка затягує. Здійснюючи девіантні вчинки, підліток все більше потребує схвалення групи і все менше піддається впливу «інших», які в силу його «ненормальної» поведінки виключають його зі своєї сфери спілкування. Підліток, щоб залишитися в групі, змушений збільшувати свою девіантну активність, і його дії стають мотивованими.

Багатогранність проявів девіантної поведінки, її висока суспільна значущість зумовили дослідницький і практичний інтерес до поведінки, що має відхилення, з боку різних наук, у межах різних шкіл і напрямів. Крім розбіжностей у межах різних наук, існували різні підходи, зумовлені пануючими в суспільстві відносинами. Так, за радянської доби типовим було звуження сфери вивчення девіантної поведінки межами підліткового віку, коли вчинки з відхиленнями тлумачились як прояви «хвороби росту», які особистість за допомогою сім'ї, вчителів і громадських організацій повинна була «перерости». Після досягнення паспортного віку девіантна поведінка переважно розглядалась з використанням апарату криміналістики.

У західній традиції, навпаки, намагались застосовувати психоаналітичний підхід і у випадках злочинного спрямування життєдіяльності. Проте наявність досить широкого кола досліджень дозволяє намітити три загальних підходи до проблеми девіантної поведінки: кримінологічний, соціологічний і психологічний [8, 27].

У межах першого підходу виокремлюють два типи поведінки – злочинність і кримінально некарана аморальна поведінка, і відповідно до цих

типів вирізняють такі види девіантів [9, 45]:

- перший – особистість характеризує наявність стійкої внутрішньої орієнтації на злочинний засіб задоволення потреб, вона має сформовані асоціальні погляди та цінності, відносить себе до конкретного злочинного угруповання;

- другий – нестійкість внутрішнього світу, погляди та цінності перебувають у стадії формування, злочинні чи асоціальні дії вчиняються під впливом обставин, що склались, або оточуючих осіб;

- третій – особистість характеризує досить високий рівень правосвідомості, наявність розкаяння з приводу своїх вчинків, але поведінкова активність ґрунтується на суб'єктивному визнанні неможливості принципово змінити те, що відтепер особистість вважає своєю долею;

- четвертий – «випадковий» – тут точніше було б казати не про девіантну поведінку, а про одиничний вчинок, що має відхилення від нормативів внаслідок впливу зовнішніх умов (наприклад, алкоголю).

Кожен із цих видів може бути схарактеризований і за допомогою домінуючого конфлікту. Так, для першого виду загальноположним є конфлікт між суспільною культурою та злочинною субкультурою, фасаду, яким окрема особистість пояснює своє девіантну діяльність.

Для другого виду домінуючим є складний двосторонній конфлікт між особистістю та соціумом, особистістю та злочинною субкультурою. І суспільство, і субкультура мають засади розглядати особистість як свого потенційного члена і вимагають від неї беззастережного слідування системі норм і принципів.

Для третього виду домінуючим виступає внутрішній конфлікт, зумовлений розбіжностями між світоглядними уявленнями та поведінковими проявами. До вирішення цього внутрішнього конфлікту всі зовнішні впливи розглядаються як вторинні і недостатньо актуальні.

Автори теорії соціального контролю Е. Дюркгейм і Ф. Най вважали, що за нормальних умов соціальної організації дії індивідів регулюються

соціальними нормами і тому девіація майже відсутня. Але, за умов соціальної дезінтеграції нормативний контроль стає слабшим, що відкриває можливості для реалізації девіантної поведінки [5, 126]. Було виокремлено чотири механізми соціального контролю, послаблення чи відсутність яких сприяють формуванню девіантної поведінки у членів суспільства:

- 1) прямий контроль, який здійснюється ззовні за допомогою покарань;
- 2) внутрішній контроль, заснований на інтереалізованих нормах та цінностях;
- 3) побічний контроль, пов'язаний з ідентифікацією індивіда з родичами, товаришами тощо;
- 4) контроль, заснований на широті можливостей застосування різних засобів досягнення цілей і вдоволення потреб.

У соціально-педагогічній діяльності можна виділити в якості самостійних компонентів: профілактику, ресоціалізацію, корекцію і реабілітацію.

Під профілактикою розуміють дії, які своєчасно вживаються, вони спрямовані на запобігання можливих фізичних, психологічних або соціокультурних відхилень у підлітків.

Прийнято виділяти первинну, вторинну і третинну профілактику. У профілактичній діяльності щодо запобігання девіантної поведінки неповнолітніх первинна профілактика буде спрямована на нейтралізацію різних негативно впливають факторів, а також на формування стійкості особистості до цих чинників. Вторинна профілактика полягає в ранньому виявленні різних поведінкових відхилень і спрямована на роботу з неповнолітніми, що мають схильність до девіантної поведінки, але не виявляють його. Третинна профілактика спрямована на попередження повторних випадків прояву девіантної поведінки у неповнолітніх з уже сформованими відхиленнями в поведінці [25].

На рівні сім'ї важливими завданнями профілактики девіантної поведінки є формування стійких інтересів до будь-якої діяльності, формування вміння працювати. Важливо розуміти, ще з раннього дитинства потреби дитини

визначаються різними видами активності, в які він залучений. І якщо до підліткового віку не вдалося сформувати позитивні потреби, особистість виявляється під загрозою формування негативних потреб, що підвищує ризик виникнення девіантної поведінки.

Підлітки в процесі своєї соціалізації піддаються впливу багатьох десоціалізуючих факторів, які можуть впливати на їх поведінку. Виявлення і нейтралізація цих факторів є однією з задач профілактичної роботи. Важливим для організації ефективної профілактичної роботи є раннє виявлення підлітків, схильних до прояву девіантної поведінки в різних формах. Діагностику проводять за допомогою різних опитувальників і тестів, вони також допомагають виявити схильності до того чи іншого типу девіантної поведінки, що допомагає вибрати необхідну програму профілактики і підвищує її ефективність.

Здійснення роботи щодо профілактики девіантної поведінки повинна слідувати певним принципам. До них можна віднести: комплексність - організація профілактичної роботи на різних рівнях; адресність; масовість, тобто, перевага віддається груповим формам роботи; позитивність інформації; мінімізація негативних наслідків; особиста зацікавленість і відповідальність учасників; максимальна активність особистості, тобто, підліток повинен стати активним суб'єктом профілактичної роботи, для цього необхідно сформувати мотивацію на включення в дану роботу; принцип поваги до особистості підлітка, облік його інтересів і потреб; принцип не нанесення шкоди - один з головних принципів будь-якої роботи з неповнолітніми.

Отже, починати профілактичну роботу, спрямовану на попередження девіантної поведінки, доцільно в молодшому шкільному віці, тому що прищепити навички правильної поведінки і виключити погані звички необхідно якомога раніше. Якщо до 11-12 років у дитини сформовані здорові звички, то такі діти досить стійкі до спроб зміни їхньої поведінки. Будь-яка профілактика повинна враховувати причини виникнення відхилень у поведінці і бути адресною. Профілактична робота повинна охоплювати сім'ю, школу, клас, де

навчається підліток і, по можливості, неформальну групу, куди цей підліток входить.

Ресоціалізація – організований соціально-педагогічний процес відновлення соціального статусу, втрачених, або несформованих навичок дезадаптованих підлітків.

Процес ресоціалізації можна поділити на 4 етапи:

1. Вивчення підлітка і навколишнього його середовища.
2. Забезпечення психологічної готовності підлітка до перевиховання. Пробудження інтересу до тієї чи іншої діяльності.

3. Процес накопичення підлітком морально позитивних якостей, вчинків. Важливо при невеликих позитивних зрушеннях заохочувати підлітка.

4. Самовиховання, коли підліток повинен самостійно вийти з кризи.

Корекція - внесення змін до ціннісної орієнтації, установки особистості.

Корекція має наступні функції:

- відновлює – відновлення позитивних якостей, які переважали у підлітка до появи відхилень у поведінці;
- компенсує – формування у підлітка прагнення компенсувати недолік успіхів в одній області, досягненнями в іншій (спорт, праця);
- стимулююча, спрямована на активізацію позитивної суспільно-корисної діяльності; вона здійснюється за допомогою засудження або схвалення;
- виправна, пов'язана з виправленням негативних якостей підлітка і передбачає застосування різноманітних методів корекції поведінки (заохочення, переконання, приклад).

Часто зустрічаються складні поєднання різних форм соціальної, психологічної, педагогічної дезадаптації, тоді постає питання про реабілітацію.

Реабілітація - комплекс медичних, соціально-економічних, педагогічних та юридичних заходів, спрямованих на відновлення (або компенсацію) порушених функцій, соціального відхилення.

Термін «реабілітація» використовується вітчизняними педагогами

стосовно лише до профілактичної діяльності. Реабілітація - поняття міждисциплінарне, з багатим і різноманітним вмістом. Професіонали з різних областей спираються на дослівне значення вихідного «rehabilitation» – «відновлення». В юридичному контексті: відновлення доброго імені і юридичних прав в силу скасування раніше визнаної винності; психологічний: передбачає відновлення втрачених здібностей особистості як прояв її пластичності; в соціальному: відновлення утрачених соціальних функцій і зв'язку з середовищем життєзабезпечення; медичний: направлений на запобігання інвалідності за рахунок відновлення порушених функцій організму і працездатності; в педагогіці: відновлення активності дитини як суб'єкта своєї життєдіяльності [3].

Процес соціальної реабілітації має тривалий характер. Для кожного підлітка складається індивідуальна комплексна програма реабілітації. Види реабілітації: медична, психологічна, педагогічна, соціально-економічна, професійна, побутова.

Правила роботи з девіантною підлітками

1. Правило позитивного настрою. Зміна поведінки, що відхиляється буває тривалою і напруженою. У відповідь на пропозицію допомоги можна зустріти закритість, опір, злобу.

2. Правило довірливості взаємодії. Довіра до світу в цілому і до конкретної особи – базова потреба і першочергове завдання. Вона забезпечується визнанням безумовної цінності і унікальності іншої людини, розумінням його.

3. Правило суб'єктивності взаємодії. Допомогти підлітку можна лише в тому випадку, якщо він буде не об'єктом впливу, а суб'єктом власного життя. Перше, що необхідно домогтися при зміні девіантної поведінки - зробити дитину зацікавленим союзником всіх позитивних змін.

4. Правило причинності. Конкретна поведінка - завжди наслідок чогось. Може виявитися, що причина порушення поведінки досить значима, і усуненням тільки слідства ми нічого не доб'ємося.

5. Правило привабливої альтернативи. Важливо, щоб підліток не тільки усвідомив негативність виниклої девіації, а й виробив форму альтернативної поведінки.

6. Правило індивідуального підходу. Індивідуальний підхід означає виявлення природи психологічних труднощів конкретного девіантного підлітка, вибір відповідних даному індивідуальному випадку способів і методів роботи.

7. Правило системності. Підлітку потрібна не тільки пряма допомога, але і робота по створенню виховуючого середовища. Важливо з'ясувати значущих для підлітка осіб: однокласників, авторитетних дорослих. Також робота повинна бути організована спільно з усіма зацікавленими особами і органами за певним планом або системою.

Психологічний підхід до аналізу девіантної поведінки характеризувався тим, що термін «девіантна поведінка» ототожнювався з терміном «поведінка з відхиленням», але в широкому розумінні цього слова, з усім проявом як негативного, так і позитивного змісту. І мова переважно йшла про наявність відхилення від психічної норми чи про наявність відхилення від соціальної норми, суть якого полягає в дефектності світоглядних, ціннісних орієнтацій особистості, у неправильному усвідомленні нею свого місця і призначення в суспільстві. З огляду на це сформувались і два загальних напрямки, що досліджували девіантність як наслідок різних стадій розвитку психічних захворювань у межах акцентуацій характеру та поведінку з відхиленнями від соціальної норми – як зовнішній прояв непатологічної соціально-психологічної деформації особистості [4, 26].

Дослідники девіантних проявів внаслідок соціально-психологічної деформації особистості розрізняли відхилення раптові, неочікувані, зумовлені своєрідністю вікових (переважно підліткових) особливостей, та девіантну поведінку – як результат та прояв довготривалого процесу деформації особистості.

Детальний аналіз вікових особливостей підліткового віку уможливив визнання того, що кризи, конфлікти, складності адаптації до соціального

середовища можуть розглядатись як іманентно притаманні цьому етапу в розвитку людини. Переважно це пов'язано з тим, що зміни педагогічної системи, яка застосовується до дитини, не встигають за швидкими змінами її особистості (Л. Виготський), підлітки внутрішньо дозріли для того, щоб включитися в нові форми життя, а зовнішні обставини перешкоджають цьому, утримуючи дитину в системі старих, колишніх взаємин, тенденція до самостійності, емансипації є необхідною передумовою і зворотною стороною побудови нової системи відносин між підлітком і дорослим (Д. Ельконін). Вивчення усталених форм девіантної поведінки переважно зводилось до дослідження несприятливих соціальних факторів, особливостей середовища, виховання і навчання.

Можна сказати, що найбільш часто виникаючим видом девіантної поведінки є деструктивні конфлікти. Іншими не менш частими видами є правопорушення та злочини.

Наступною поширеною формою девіації є п'янство та наркоманія. Алкоголізм та наркоманія перестали бути тільки соціальними проблемами. Призводячи до біохімічних змін в організмі людини, особливо підлітка, ці прояви постійно збільшують круг осіб, які є схильними до скоєння злочинів.

Наступною формою девіантної поведінки можна назвати суїцид. Він представляє собою явний намір скоїти самогубство. Таким чином підліток сподівається позбавитися від тих проблем, які не може вирішити.

Також серед форм девіантної поведінки можна виділити проституцію. Підлітковий вік це інтенсивний період статевого дозрівання і так званого періоду підлітково-юнацької гіперсексуальності.

Ігроманія – є достатньо новою, але уже дуже розповсюдженою формою девіантної поведінки. Ігроманія – це особливий вид залежності, який проявляється в тому, що підліток відчуває неконтрольовану тягу до гри. Ця залежність носить виключно психологічний характер.

Достатньо розповсюдженою поведінкою, яку також можна назвати девіантною є маргінальна поведінка. Така поведінка за своєю сутністю є

правомірною, і не порушує норми діючого законодавства. Для підлітка маргінальна поведінка означає здобуття особистісної свободи. Але, на жаль, така поведінка може сприяти дезорієнтації від соціально значущих цінностей, перешкоджати саморозвитку особистості і підштовхувати до проявів девіантної поведінки.

Також на сьогоднішній день, в числі проблем залишаються втечі з дому, бродяжництво та соціальне аутсайдерство. Найчастішою причиною втечі із дому є втрачені сімейні та родинні зв'язки.

Найбільш розповсюдженим в області суспільного порядку і одночасно однією із найчастіших форм девіації є хуліганство. Хуліганство виражається найчастіше в демонстративній неповазі до суспільства у вигляді нецензурної лексики в публічних місцях, образливе чіпляння до громадян, знищення або пошкодження чужого майна.

Наступною формою, схожою на хуліганство є вандалізм. Вандалізм це різноманітні види рушійної поведінки: від витоптування газонів і засмічення парків до розгромів магазинів і пошкодження чужого майна, руйнування та пошкодження пам'ятників історії та культури і т.д.

Таким чином, ми бачимо, що маються багато форм відхилень у поведінці, які є різноманітні за своєю сутністю. Такі форми девіантної поведінки мають достатньо складне походження, але, так або інакше, усі мають негативні наслідки для суспільства і для самого підлітка.

Таким чином, сучасна наукова література розкриває різноманіття аспектів відхилень у поведінці, дає можливість побачити різні аспекти цього складного соціального явища, а наявність різних точок зору і підходів дозволяє більш об'єктивно підійти до характеристики суті девіантної поведінки.

До основних видів девіантної поведінки відносять: алкоголізм, наркоманію, злочинність, проституцію, суїцид. Сутність девіацій полягає в порушенні норм суспільного життя, прийнятих в тому чи іншому суспільстві. При цьому девіація є процес, в ході якого можна виділити кілька стадій: 1) формування норм; 2) сутність норм; 3) вчинення девіантної вчинку; 4) визнання

вчинку девіантною; 5) визнання людини девіантом; 6) стигмація (навішування «ярлика» девіанта); 7) слідства стигмації; 8) колективні форми девіантної поведінки.

Аналіз підходів до класифікації девіантної поведінки показує, що дана форма поведінки різниться: 1) за рівнем і масштабністю (індивідуальний і масовий характер); 2) за елементами внутрішньої структури (соціально-групова належність, статево характеристика); 3) за орієнтованістю (екстравертність – спрямоване на зовнішнє середовище, інтровертність – спрямоване на себе); 4) за типом емоційної стійкості та ін.

Отже, поведінка з відхиленнями від загальноприйнятих та встановлених в суспільстві правових, моральних та естетичних норм має негативні наслідки не тільки для суспільства, а й для самого підлітка.

1.2. Передумови формування девіантної поведінки у родині та школі

Молодь завжди уособлює майбутнє людства та країни. За відповідного соціального самопочуття, задоволеності власних потреб молодь може бути як стабілізуючим фактором розвитку суспільства, реалізації національних інтересів, так і навпаки – дестабілізуючим і навіть певною загрозою для таких інтересів. Розуміння цього приводить до зростання уваги до аналізу стану справ у молодіжному середовищі.

Девіантна поведінка підлітків з кожним роком набуває, непередбачувані форми і наслідки. сучасні визначення девіантної поведінки дозволяють стверджувати; що ми маємо справу з неоднозначною формою прояву відхилень у поведінці особистості. В соціальній роботі немає єдиних шаблонних методів в роботі з людьми дезадаптованої поведінки але, тим не менш, розроблені системні методи і напрямки. Більш того, в деяких галузях знання виділяються спеціальні підрозділи, які вивчають девіацію як відхиляється від норми феномен.

Особистість – це конкретна людина, об’єкт історичного процесу суб’єкт певної соціальної групи, що займається конкретним видом діяльності, наділений індивідуально-психологічними здібностями і усвідомлює своє ставлення до навколишнього світу. Особистість у своїй взаємодії з соціумом відчуває вплив різних факторів, таких як політичні, економічні, моральні, правові та ін. У властивостях особистості найбільш повно розкривається соціальна, громадська сутність людини. У той же час особистість має властивості індивідуальності, залежними від вроджених і біологічних якостей нервової системи і психіки.

Таким чином, психологічна структура особистості включає в себе наступні компоненти: темперамент, характер, емоції, вольові якості, спрямованість, здібності, соціальні установки і мотивацію. У нечисленних дослідженнях показані особливості структури особистості девіантних підлітків [22, 37]: 1) зміни в структурі самосвідомості індивіда; 2) наявність асоціальної мотивація (система цінностей, потреб, переконання); 3) емоційні проблеми і труднощі саморегуляції (поведінка, що відхиляється, як правило, супроводжується емоційними розладами, які зачіпають регуляцію довільних дій, цілепокладання, планування, оцінку і самоконтроль); 4) наявність негативно-асоціальної досвіду (це дезадаптивні поведінкові стереотипи (звички, навички), когнітивні спотворення і дефіцити, підкріплені соціальними умовами. Відсутність в досвіді індивіда позитивних навичок (поведінковий дефіцит, що становить основу відхиляються форм поведінки).

Особистість підлітка формується не сама по собі, а в його навколишньому середовищі. Особливо важливу роль у становленні підлітка як особистості відіграють малі групи, в яких він взаємодіє з іншими людьми. Перш за все, це стосується сім’ї. Вплив сім’ї підлітка сильніше впливу школи, суспільства в цілому, а формування вищих цінностей пов’язано саме з сім’єю. Іноді поведінка батьків може чинити негативний (десоціалізуючий) вплив на розвиток особистості підлітка. У результаті цього їм будуть засвоєні моделі девіантної, в тому числі і протиправної (делінквентної), поведінки. Під

делінквентною поведінкою розуміють систему протиправних вчинків, які у деяких випадках призводять до кримінальної відповідальності. Слід зазначити, що особистість підлітка-правопорушника може сформуватися як в родині асоціальної типу, так і в благополучній родині, однак характер формування буде різний.

Тривожним показником є чисельність підліткових девіацій, в тому числі і зростання злочинності, відсутність бажання слідувати певним нормам, встановленим в суспільстві. У своєму визначенні Н. Дмитрієва характеризує підлітків як «діти від 11-12 до 15-16 років, які переживають перехід від дитинства до дорослості». Підлітковий вік розглядається в психології та педагогіці як переломний період становлення особистості. Критичність обумовлена виникненням нових біологічних і соціальних явищ у розвитку підлітків. Соціально-економічні зміни і, як наслідок, звуження традиційного для країни примату суспільних і соціальних структур в справі виховання підростаючого покоління актуалізували потребу в посиленні впливу суб'єктивного фактору. Молоді результат потрібен не завтра, а вже сьогодні, екстремізм та енергія не мають меж, а вчинкові акти легко переростають у поведінковий стереотип [5, 37]: зростання національної самосвідомості та формування національної ідентичності.

У підлітковому віці відносини з батьками переходять на якісно новий етап. Специфіка взаємовідносин «сім'я-підліток» обумовлена в першу чергу завданнями формування та усвідомлення підлітком своєї ідентичності, тобто ким він себе вважає. У підлітка одночасно співіснують два типи потреб: потреби в автономії (самостійності, здатності), повазі, самовизначенні і потреби в підтримці і приєднання до сімейного «ми» [1].

Сім'я є різновіковою групою, в якій підліток набуває досвіду спілкування і взаємодії з людьми різних поколінь, різної статі [2]. Вплив сім'ї на підлітка охоплює всі сторони його особистості, триває практично безперервно і відчувається навіть тоді, коли дитина знаходиться за межами будинку. характер складаються відносин і ступінь їх впливу на підлітка залежать від безлічі

чинників. Це, по-перше, що склалися на той час індивідуальні особистісні властивості підлітка. По-друге, «сімейні» чинники, в Зокрема психологічна атмосфера в сім'ї і психосоціальні якості батьків, стиль сімейного виховання і т.д. По-третє, не можна не враховувати й власну активність підлітка, який не просто продукт виховання, а повноправний учасник сімейних відносин, який формує свою поведінку [3].

Якщо говорити про обставини, які в значній мірі сприяють формуванню відхиляється (девіантної) поведінки, то соціальний педагог М. Стош виділяла наступні фактори: а) розлучення батьків і їх зайнятість своїми особистими переживаннями; б) смерть коханої людини; в) народження нової дитини і перемикає на нього уваги батьків; г) різні форми насильства над дитиною в сім'ї [5].

Поведінка, що відхиляється у дітей може бути викликане й іншими причинами: обмежена духовна культура, збіднене середовище дозвілля, нудьга, невміння знайти гідне заняття, низька комунікабельність, нездатність до конструктивного спілкування з іншими дітьми, емоційна незрілість і т.д. За даними ООН, близько 30 % всіх молодих людей світі приймають участь в будь-яких протиправних діях [6].

На думку Е. Дюркгейма масове девіантна поведінка викликається аномічним станом суспільства, тобто розпадом існуючої системи соціальних цінностей і норм, що регулюють життєдіяльність людей. Він показав, що соціальна аномія отримує найбільшого поширення в кризові періоди, коли колишня ціннісно-нормативна система руйнується, а нова ще не склалася. У результаті цих змін підривається стабільність суспільства, соціальні зв'язки стають нестійкими і суперечливими, з'являються різні види девіантної поведінки [7].

У цьому віці у дітей відбуваються морфологічні й фізіологічні процеси відновлення організму, а так само статевого дозрівання. Можуть спостерігатися підвищена дратівливість, збудливість, дратівливість або, навпаки, байдужість, загальмованість, замкнутість» [6].

Емоційна нестабільність, властива цього віку, пов'язана, зокрема, і з перебудовою гормональної системи, а також з процесами збудження і гальмування, так як нервова система в цей період не в змозі витримувати великі і тривалі навантаження. Статеве дозрівання призводить до виникнення статевого потягу, часто неусвідомленого, а також нових переживань. Сучасна наука визначає підлітковий вік в залежності від країни (регіону проживання) і культурно-національних особливостей, а також статі (від 12-14 до 15-17 років).

Дослідження, які констатують, що ця сфера інтересів в очах молоді не завжди зрозуміла і програє у порівнянні з вирішенням сьогоденних, переважно матеріальних, потреб і притягує до себе насамперед можливістю реалізувати нагромаджену енергію, дати вихід екстремізму. Такий стиль поведінки закріплюється, стає звичним, але досить часто призводить до конфронтацій і конфліктів які з поміркованішою частиною суспільства, так і з національно орієнтованими громадянами.

У цій сфері ми бачимо формування двох стійких груп. Перша група – це молоді люди, котрі свідомо прийшли до політичного життя і знайшли себе в цій сфері життєдіяльності. Друга група – молодь, яку привертає до себе зовнішній бік суспільної діяльності знов таки в її активних, екстремальних проявах. Найпривабливішими формами у вирішенні державних питань є «економічні страйки», «санкціоновані мітинги та демонстрації», «масові політичні страйки», «політичні голодування».

Конфлікти (переважно внутрішні) виникають тоді, коли особистість починає розуміти, що позитивних наслідків її дії не принесли, а в інших видах діяльності – навчальній, професійного становлення і т.п. – вона безнадійно відстала; розшарування суспільства неминуче призводить до конфліктів і зовнішніх і внутрішніх, які частіше зустрічаються з-поміж молоді, що стартувала в житті на фоні відносного добробуту і не може пристосуватися до нових умов. Девіантна поведінка у цій сфері пов'язана з намаганням вирішити матеріальні проблеми за будь-яку ціну, а ціною в подібних випадках переважно є вступ до асоціального, кримінального середовища; зміни в кількісному та

якісному складі проявів злочинності, які з-поміж неповнолітніх та юнацтва все більш набувають корисливого та групового характеру, збільшення неформальних угруповань кримінального напрямку. За сучасних умов поширюється тенденція, за якої традиційна для молоді реакція групування реалізується як намагання підлітків увійти до авторитетних у місцях їх проживання злочинних угруповань в пошуку захисту та безпеки [5, 39]; зменшення вагомості традиційних соціальних інститутів виховання та соціалізації. Навіть школа за умов поступового переходу до принципу платної освіти втрачає і вчителів (зниження престижу професії, низька оплата праці, навантаження через підвищення кількості учнів), і учнів. Ця сфера перемін може вважатися однією з найважливіших тому, що породжує майбутні конфлікти, зумовлені рівнем освіти та ставленням суспільства до освіченості; підвищення вагомості «вуличних» субкультурних молодіжних угруповань. Якщо традиційно ця сфера розглядалась як один з можливих варіантів ідентифікації та наслідування, то нині ширшає коло молоді, для якої цей пласт суспільного життя виступає єдино можливим. Підлітковий вік сповнений бурхливими емоційними переживаннями і суперечностями, зумовленими процесом становлення свого «Я» та пошуком свого місця в суспільстві. Оскільки провідною діяльністю цього віку є спілкування, для них важливо висловити, обговорити свої проблеми, але батьки весь час шукають засобів до існування, а з-поміж молоді все більшого поширення набувають індивідуальні форми діяльності по проведенню дозвілля (комп'ютерні ігри, перегляд відеопрограм); підвищення загальної тривожності й уразливості молоді внаслідок незадовільного стану здоров'я.

Швидкоплинність змін – зміни в соціальному та культурному середовищі настільки швидкі, що недевіантними можуть бути тільки ті підлітки, які не формують в себе тих чи інакших переконань.

Усі зазначені фактори мають велике значення, тому що формують суспільне обличчя, загальноприйняті норми та стереотипи, і людина повинна шукати поведирів, які б змогли орієнтувати її у бурхливому вирі життя,

допомогли розв'язати проблеми і конфлікти. За таких випадків усі насамперед звертаються до близьких їм людей, до батьків, оскільки розраховують, що там вони зможуть знайти допомогу й розраду.

З-поміж факторів соціалізації, якщо розглядати їх поодиноці й аналізувати міру впливу на можливість формування девіантної поведінки, одним з найголовніших і вагомих є сім'я, вплив якої дитина відчуває раніше за інші, коли вона ще майже некритично сприймає усі зовнішні впливи.

Умови сім'ї – соціальне становище, рід занять, матеріальний рівень і рівень освіти батьків – значною мірою зумовлюють життєвий шлях дитини. Окрім свідомого, цілеспрямованого виховання, якого надають їй батьки, на дитину впливає вся внутрішньородинна атмосфера, тим більше, що ефект цього впливу нагромаджується з віком, заломлюючись у структурі особистості. Практично немає жодного соціального чи психологічного аспекту поведінки людини, який не мав би коренів в умовах родинного життя в сучасному чи минулому.

У сучасних умовах матеріальний добробут сім'ї знову починає зумовлювати рівень, якість і тривалість освіти дітей. Процес розшарування суспільства, який тільки-но розпочався, призвів вже до виникнення низки освітніх закладів, які цілковито орієнтовані на заможні верстви населення, і змінив стартові умови набуття освіти в країні. Компенсаторним механізмом виступає рівень освіти батьків, їхня орієнтованість на інтелектуальні сфери життєдіяльності. Неминущими, сталими факторами впливу залишаються склад сім'ї і характер взаємин в ній, неповні сім'ї досить часто лишають для дитини невирішеними питання, розв'язувати які вона починає девіантними засобами. Співвідношення зазначених факторів уможливорює додержання висновку щодо якості сімейних умов. І якщо вони характеризуються як несприятливі, то зростає імовірність формування стилю поведінки, яка належить до девіантної.

Поведінка, що відхиляється має складну природу, обумовлену найрізноманітнішими факторами, що знаходяться в складній взаємодії і взаємовплив. Людський розвиток обумовлений взаємодією багатьох чинників:

спадковості, середовища, виховання, власної практичної діяльності людини. Можна виділити основні фактори, що зумовлюють девіантну поведінку неповнолітніх.

1. Біологічні фактори виражаються в існуванні несприятливих фізіологічних чи анатомічних особливостей організму дитини, що утруднюють його соціальну адаптацію. До них відносяться:

- генетичні, які передаються у спадок. Це можуть бути порушення розумового розвитку, дефекти слуху і зору, тілесні пороки, ушкодження нервової системи. Дані поразки діти набувають, як правило, ще під час вагітності матері в силу неповноцінного і неправильного харчування, вживання нею алкогольних напоїв, куріння, захворювань матері, впливу спадкових захворювань, а особливо спадковості, обтяженої алкоголізмом;

- психофізичні, пов'язані з впливом на організм людини психофізіологічних навантажень, конфліктних ситуацій, хімічного складу навколишнього середовища, нових видів енергії, що призводять до різних соматичних, алергічних, токсичних захворювань;

- фізіологічні, що включають в себе дефекти мови, зовнішню непривабливість, недоліки конституційно-соматичного складу людини, які в більшості випадків викликають негативне ставлення з боку оточуючих, що призводить до спотворення системи міжособистісних відносин дитини в середовищі однолітків, колективі.

2. Психологічні фактори, до яких включаються наявність у дитини психопатії або акцентуації (надмірне посилення) окремих рис характеру. Ці відхилення виражаються в нервово-психічних захворюваннях, психопатії, неврастенії, прикордонних станах, що підвищують збудливість нервової системи і обумовлюють неадекватні реакції підлітка. Діти з явно вираженою психопатією, яка є відхиленням від норм психічного здоров'я людини, потребують допомоги психіатрів.

У кожен період розвитку дитини, формуються деякі психічні якості, риси особистості і характеру. У підлітка спостерігається два процеси розвитку

психіки: або відчуження від того середовища, де він живе, або прилучення. Якщо в родині дитина відчуває недолік батьківської ласки, любові, уваги, то захисним механізмом у цьому випадку буде виступати відчуження. Проявами такого відчуження можуть бути: порушення спілкування з оточуючими, емоційна нестійкість, підвищена уразливість, обумовлені психічними захворюваннями, відставанням або затримкою психічного розвитку, різними психічними патологіями.

Характерологічні підліткові реакції, такі як відмова, протест, групування є, як правило, наслідком емоційно залежних, дисгармонійних сімейних відносин.

3. Соціально-педагогічні чинники виражаються в дефектах шкільного, сімейного або громадського виховання, в основі яких лежать статево і індивідуальні особливості розвитку дітей, що призводять до відхилень в ранній соціалізації дитини в період дитинства з накопиченням негативного досвіду в стійкою шкільної неспішності дитини з розривом зв'язків з школою (педагогічна занедбаність), що веде до несформованості у підлітка пізнавальних мотивів, інтересів і шкільних навичок. Такі діти, як правило, спочатку бувають погано підготовлені до школи, негативно ставляться до домашніх завдань, висловлюють байдужість до шкільних оцінками, що говорить про їх навчальної дезадаптації.

4. Соціально-економічні фактори включають соціальну нерівність, розшарування суспільства на багатих і бідних, зубожіння значної маси населення, обмеження соціально прийнятних способів отримання гідного заробітку, безробіття, інфляцію і, як наслідок, до соціальної напруженості.

До типових психологічних труднощів дітей та підлітків з відхиленнями в поведінці належать такі:

- проблемні взаємини з батьками, педагогами, друзями, однокласниками, іншими однолітками;
- труднощі взаємини, саморозуміння;
- проблеми формування життєвих орієнтирів, ідеалів, «кумирів»,

цінностей;

- внутрішньо («психологічний») самотність, незрозумілість іншими;
- прагнення уникнути тиску, правил, норм, вимог;
- пошук комфортного існування, емоційного благополуччя;
- відсутність позитивних життєвих прагнень і цілей;
- відсутність адекватних засобів і способів поведінки у важких ситуаціях;
- важкий характер: образливість, агресивність;
- почуття провини, сорому за неблагополучних батьків, відсутність поваги до батьків [5].

Водночас значний вплив на формування особистості підлітка, а згодом і дорослої людини справляє стиль взаємин з батьками, який тільки почасти зумовлений їхніми соціальним і матеріальним станом.

Проаналізуємо три загальних стилі взаємин: авторитарний, демократичний та ліберальний. Вважають, що найкращі взаємини з батьками складаються лише тоді, коли вони підтримують демократичний стиль виховання. Цей стиль найбільш сприяє вихованню самостійності, активності, ініціативи, соціальної відповідальності. Поведінка дитини спрямовується в цьому разі послідовно і водночас гнучко й раціонально [15, 22]:

- 1) батьки завжди роз'яснюють мотиви своїх вимог та заохочують їх обговорення з дитиною;
- 2) батьківська влада використовується лише в разі настійної потреби (наприклад, коли дії дитини загрожують її життю, а часу на пояснення немає);
- 3) в дитині цінується як слухняність, так і незалежність;
- 4) батьки встановлюють правила і послідовно перетворюють їх у життя, але не вважають себе непогрішिमими;
- 5) вони прислуховуються до думок дитини, хоча й не стають рабами її бажань.

Крайні стилі відносин – і авторитарний, і ліберальний – найчастіше призводять до негативних наслідків.

Авторитарний стиль. У сім'ї з даним типом виховання всі рішення

приймають батьки, вони обмежують право вибору дитини, викликає в дітей відчуження від батьків, формує почуття власної незначущості та небажаності в сім'ї. Дитина, яка виросла в такій сім'ї, коли йде з батьківського дому, стикається з багатьма проблемами: не схильна самостійно приймати рішення, через це може статися його злиття з поганою компанією.

Водночас і ліберальна вседозволеність має свої хиби. Батьки сприймаються як пасивні та незацікавлені, у підлітка формується відчуття, що він не входить у коло їхніх інтересів. А раз так, то і сам він спрямовує увагу на інших. Прикладом для ідентифікації та наслідування стають зразки зовнішнього світу – вулиці, різних молодіжних субкультур, засобів масової комунікації. І за контрастом, із батьками обирають ідеали, активні, нерідко асоціальні, в яких вбачають виклик та енергію.

Важливим фактором відхилень в психосоціальному розвитку дитини є неблагополуччя сім'ї. Слід виділити певні стилі сімейних взаємин, що ведуть до формування асоціального поведінки неповнолітніх:

- дисгармонійний стиль виховних і внутрішньосімейних стосунків, що поєднує в собі, з одного боку, потурання бажанням дитини, гіперопіку, а з іншого – провокування дитини на конфліктні ситуації;
- нестабільний, конфліктний стиль виховних впливів в неповній сім'ї, в ситуації розлучення, тривалого роздільного проживання дітей і батьків;
- асоціальний стиль відносин в дезорганізований сім'ї з систематичним вживанням алкоголю, наркотиків, аморальним способом життя, кримінальною поведінкою батьків, проявами мало вмотивованою «сімейної жорстокості» і насильства [3].

У даний час гостро стоїть проблема неповних розширених сімей. Нещодавно стала масовою категорія неповних сімей - це неповні розширені сім'ї, які утворюються, як правило, на уламках якої-небудь соціальної катастрофи. Батьки малолітніх дітей загинули, знаходяться в ув'язненні, вдарилися в бігу, позбавлені батьківських прав, або вдаються до пияцтва – найчастіше, саме з таких причин доводиться поколінню прабатьків брати на

утримання і виховання онуків. У таких сімей, зрозуміло, низький рівень доходів, основу якого складають пенсії і зарплати людей похилого віку. Ряд труднощів виникає від поганого стану здоров'я літніх людей, їх слабших адаптаційних здібностей, їх невміння пристосуватися до реалій сьогодення, тому у їх вихованців часті девіантні форми поведінки [2].

Однією з причин виникнення девіацій у підлітків – це зміна ситуації в родині, а саме розлучення батьків. Діти гостро реагують на будь-яке порушення сімейного стереотипу. У 60 % випадків вони дають різну психогенну реакцію, з цих 60 % близько третини переходить в розгорнуті психогенні захворювання: неврози і особистісні порушення, а також відхилення в поведінці, аж до протизаконних [4].

Дуже важко переживають розлучення батьків підлітки. Емоційна нестійкість, хвороблива чутливість, критичне ставлення до батьків, «філософська інтоксикація», пов'язана з усвідомленням свого «Я». Підлітки можуть встати на сторону матері або батька, бути агресивними або замкнутися, їх може захлеснути почуття самотності, туги, самотності. Більше того, вони можуть розчаруватися в звичних моральних нормах, зневіритися в любові [6].

У більшості випадків батьки реалізують відносно себе принцип самовиправдання, а стосовно дітей – принцип: «нащадки повинні бути кращі за попередні покоління». Батьківський максималізм рідко коли буває задоволений реальним станом речей, а вихід із цього становища вони вбачають у підвищенні зовнішнього контролю, тобто частіше використовуються елементи авторитарного стилю. Цей процес пов'язаний і з впливом зовнішніх для окремої сім'ї чинників, які провокують нарощення авторитаризму:

- по-перше, це традиції; у дорослому стані батьки відтворюють стиль відносин, який домінував в їхньому дитинстві;
- по-друге, характер взаємин в сім'ї відтворює характер відносин, які домінують у суспільстві іноді підсвідомо, а інколи і свідомо – як необхідність формування готовності до життя в жорсткому, бездушному світі;
- по-третє, батьки досить часто підсвідомо зганяють на дітях зло з

приводу службових неприємностей, матеріальної незабезпеченості, роздратування, непевності у власному майбутньому;

- по-четверте, формування наказу завжди суб'єктивно легше за співрозуміння, яке потребує достатню високого рівня педагогічної та загальнолюдської культури.

В разі, коли суспільство вважає, що сім'я не зуміла вивільнити дитину від конфліктів і причин, що зумовлюють виникнення девіантних проявів, воно з надією звертає свої погляди у бік школи, де дитячі душі ліплять професійно підготовлені, душевні руки. Самі ж підлітки далеко не завжди прагнуть швидше опинитися за надійними мурами школи, бо й там є достатньо приводів для конфліктів і духовних тортур.

А. Макаренко дотримувався думки, що дефект треба шукати у генетичних особливостях або схильності дитини до ненормальної або протиправної поведінки, а перш за все у відносинах з батьками, і усьому макросоціальному середовищі.

До підлітка варто пред'являти адекватні вимоги, використовуючи адекватний до віку стиль та тон взаємовідносин, лише тоді ми можемо розраховувати на ефективність виховного процесу. Також важливим аспектом при взаємодії з підлітком, який має порушення в сфері поведінки, є щира віра в нього. Кожна запущена дитина ладна знайти власне місце житті, головна задача дорослих – допомогти їй в цьому.

На практиці педагогічно неспроможні сім'ї виявляються найбільш важкодоступними для виявлення причин і несприятливих умов, що зробили негативний вплив на дітей, найчастіше характеризуються найбільш типовими, неправильно сформованими педагогічними стилями в функціонально неспроможних сім'ях, які не справляються з вихованням дітей.

Поблажливий стиль, коли батьки не надають значення провини дітей, не бачать в них нічого страшного, вважають, що «всі діти такі», або міркують так: «Ми самі такими ж були». Позиція кругової оборони, яку також може займати певна частина батьків, будуючи свої відносини з оточуючими за принципом

«наша дитина завжди права».

Демонстративний стиль, коли батьки, частіше мати, не соромлячись, всім і кожному скаржаться на свою дитину, розповідає на кожному розі про його проступки, явно перебільшуючи ступінь їх небезпеки, вголос заявляють, що син росте «бандитом» та інше. Це призводить до втрати в дитини сором'язливості, почуття каяття за свої вчинки, знімає внутрішній контроль за своєю поведінкою, відбувається озлоблення по відношенню до дорослих, батькам.

Педантично-підозрілий стиль, при якому батьки не вірять, не довіряють своїм дітям, піддають їх образливому тотальному контролю, намагаються повністю ізолювати від однолітків, друзів, прагнуть абсолютно контролювати вільний час дитини, коло його інтересів, занять, спілкування.

Жорстко-авторитарний стиль характерний батькам, які зловживають фізичними покараннями. До такого стилю відносин більше схильний батько, який прагне за будь-якого приводу жорстко побити дитини, який вважає, що існує лише один ефективний виховний прийом – фізична розправа. Діти зазвичай в подібних випадках ростуть агресивними, жорстокими, прагнуть кривдити слабких, маленьких, беззахисних.

Умовляючий стиль, який на протигагу жорстко-авторитарного стилю в цьому випадку батьки виявляють по відношенню до своїх дітей повну безпорадність, воліють умовляти, нескінченно умовляти, пояснювати, не застосовувати ніяких вольових впливів і покарань.

Відсторонено-байдужий стиль виникає, як правило, в сім'ях, де батьки, зокрема мати, поглинена пристроєм свого особистого життя. Вийшовши вдруге заміж, мати не знаходить ні часу, ні душевних сил для своїх дітей від першого шлюбу, байдужа як до самих дітей, так і до їхніх вчинків. Діти надані самим собі, відчувають себе зайвими, прагнуть менше бувати вдома, з боєм сприймають байдужо-відсторонене ставлення матері.

Виховання по типу «кумир сім'ї» часто виникає по відношенню до «пізніх дітей», коли довгоочікувана дитина нарешті народжується у немолодих

батьків або самотньої жінки. У таких випадках на дитину готові молитися, всі його прохання і примхи виконуються, формується крайній егоцентризм, егоїзм, першими жертвами якого стають самі ж батьки.

Непослідовний стиль – коли в батьків, особливо у матері, не вистачає витримки, самовладання для здійснення послідовної виховної тактики в сім'ї. Виникають різкі емоційні перепади у відносинах з дітьми – від покарання, сліз, лайки до зворушливо-пестливих проявів, що призводить до втрати батьківського впливу на дітей. Підліток стає некерованим, непередбачуваним, до старших, батьків. Потрібна терпляча, тверда, послідовна лінія поведінки вихователя, психолога.

Основні типи сімейного виховання, деструктивно діючі на формування особистості підростаючої людини. В основі кожного з них лежить нелюбов, яка, в кінцевому підсумку призводить до результатів девіантної поведінки:

- бездоглядність супроводжується відсутність необхідної турботи, інтересу до потреб дитини і контролю за його поведінкою; підвищена моральна відповідальність – коли дитина змушена брати на себе не відповідаючу віку і розвитку роль (таке часто буває в сім'ях алкоголіків, де один з дітей як би бере на себе роль одного з батьків);

- емоційне відкидання з боку батьків які піклуються про матеріальні потреби дитини, її розвиток і виховання, але позбавляє емоційного тепла; домінуюча гіперпротекція – коли турбота про дитину, її потреби супроводжується надмірним контролем, придушенням бажань дитини, орієнтація на власні уявлення про необхідність тої чи іншого дії.

Нові обставини, які відрізняють образ життя підлітка, перш за все це підвищені вимоги до нього з боку дорослих, товаришів, громадська думка, сенс яких визначається вже не стільки успіхами підлітка, скільки багатьма іншими сторонами його особистості і здатністю дотримуватися «кодексу моральності» прийняти в середовищі однолітків. Всі ці причини спонукають підлітка до самоаналізу і висновків, порівняльними характеристиками себе з іншими. У соціальній психології було позначено девіантну поведінку і нормативну

поведінку як дві рівноцінні складові соціально-рольової поведінки.

Шкільна дезадаптація молодшої людини значною мірою виступає передумовою її асоціальної поведінки, а в деяких випадках саме шкільне середовище можна розглядати як середовище виникнення девіантності. У ньому немає того розуміння та прощення як у сім'ї, особистість уведена в конкретні межі норм і обов'язків, постійно стикається з жорстокістю, що властива класним колективам, у край завантажені вчителі постійно намагаються і практично ніколи не встигають використовувати індивідуальний підхід.

У школі дитина проходить етап вторинної соціалізації, йому доводиться сприймати абсолютно нові норми і цінності, які він недоотримав у родині. Тут і виникають проблеми: складність в адаптації до нових умов, небажання сприймати загальноприйняті норми і цінності. Також діти, перебуваючи в школі, можуть зазнавати труднощів у взаєминах з викладачами і однолітками, оскільки вони відрізняються від інших.

Відмінності можуть бути наступні:

- фізичний стан дитини;
- психологічна нестабільність, відсутність можливостей висловлювати свої думки правильно;
- інтелектуальні здібності (дитина або відстає в розвитку від своїх однолітків, або навпаки обганяє їх, тому стає ізгоєм).

У школі дитина потребує спеціальної допомоги для координації поведінки, оскільки ні фізично, ні психологічно самостійно впоратися зі сформованими умовами він не може. З цієї причини діти проявляють відхилення, яке потребує поступової корекції та контролю з боку дорослих (і батьків, і педагогів, а також з боку старших товаришів).

Існують два загальних підходи до з'ясування причин шкільної дезадаптації і як наслідку – формування девіантного стилю поведінки та життєдіяльності. Перший підхід за основу аналізу бере індивідуальні особливості особистості, які заважають нормальному входженню до шкільного середовища і провокують девіантність. У межах цього підходу першочергове

значення надається успішності навчальної діяльності як провідної у цьому віці, і тому вважають, що низька культура дошкільного виховання в сім'ї, недостатня підготовка дитини до праці у школі, сімейна занедбаність створюють передумови для того, щоб забезпечити такому учню позицію «вигнанця» у класному колективі. Як супутні фактори, що можуть посилювати ризик навчальної непридатності, розглядають соматичну слабкість дитини (Є. Глушкова, Є. Попова, Д. Ісаєв, Б. Воронкова), порушення у формуванні шкільних навичок – дислексію, дискалькулію (Т. Фелічева), емоційні порушення. Водночас до індивідуальних особливостей, що можуть інтенсифікувати процес формування девіантної поведінки, відносять гіперздібності, хоча вони й мають «позитивний» знак - феноменальну пам'ять, слух, зір, розумові здібності, випереджаючу інтелектуальність, досить часто призводять до непорозумінь і конфліктів з учнівським колективом та викладачами. Індивідуальні особливості учнів можуть компенсуватися чи, навпаки, посилюватися внаслідок впливу зовнішніх умов [16, 33].

І другий підхід переважно аналізує зовнішні фактори навчання, що створюють передумови для недостатнього засвоєння навчального матеріалу і можуть спровокувати виникнення девіантних вчинків.

Фактори і причини, за якими дитина в школі починає проявляти девіантну поведінку, можуть бути різної природи.

По-перше, це генетичні чинники – сюди відносяться деякі спадкові відхилення, які в подальшому призводять до відповідної соціальною не адаптації (дезадаптації). До них можна віднести розумові здібності, мовні порушення, збій в роботі нервової системи, слуху або зору.

По-друге, психофізіологічні чинники - це причини девіантної поведінки школярів, які виникають в результаті впливу несприятливих зовнішніх факторів навколишнього середовища дитини. Звідси виникнення алергічних реакцій, токсичних захворювань, які потребують лікування і подальшої профілактики.

По-третє, фізіологічні причини і фактори – це зовнішні дефекти дитини, через які він може піддаватися глузуванням з боку однолітків в школі. Через це,

щоб захистити себе, дитина починає проявляти агресію по відношенню до оточуючих. Психіка формує комплекси, в результаті чого людині вже в дорослому житті також буває дуже складно ужитися з собі подібними.

На школярів впливають насамперед культурологічні, різні суспільні та економічні, а також демографічні чинники. Але все ж основною причиною девіацій виступають психосоціальні відхилення у дітей в шкільному віці, а також несприятлива атмосфера в колі сім'ї. Великий вплив робить виховання в сім'ї: дитина завжди бере приклад з відносин між своїми батьками, а також приклад з відносини, яке виявляють батьки до дитини.

У шкільному віці діти найчастіше починають тестувати різні форми девіантної поведінки – вживання алкогольних напоїв, наркотичних речовин, тютюну. Все це робиться не для себе, а скоріше для того, щоб продемонструвати своїм одноліткам і товаришам, що школяр може дозволити собі таку поведінку, а значить він «крутіше» і «більш просунутий», ніж всі інші. Як результат – тимчасовий авторитет в очах однокласників і інших учнів, який досить швидко згасає, оскільки шкідливі звички не завжди можуть зробити людину популярним, але зате можуть нашкодити його здоров'ю, як психічному, так і фізичному.

Дуже важливу роль займає робота з проблемними дітьми, які проявляють девіантну поведінку, що відхиляється. По-перше, це обов'язкові бесіди з класним керівником, який спостерігає за дитиною протягом усього його навчального процесу. Від керівника залежить стан дитини, його настрої як по відношенню до навчання, так і по відношенню до колег по навчальному процесу (однокласників і вчителів). По-друге, бесіда з батьками в присутності шкільного психолога. Психолог також проводить бесіди з дітьми девіантної поведінки, виявляє основні причини і пропонує можливі варіанти по вирішенню поставленої проблеми.

У процесі виявлення девіацій в навчальному закладі важливо дотримуватися таких принципів:

- принцип попередження (виявлення «групи ризику» та організація

профілактичних заходів);

- принцип системності (послідовна планомірна робота);
- принцип взаємодії (здійснюється взаємодія адміністрації, педагогів, медичного і соціального працівника, психолога).

Коригування поведінки, що відхиляється сучасного «важкого» підлітка можливо. Необхідно розбиратися не тільки в суті суспільних процесів, а й знати норму і патологічну поведінку, психологічні фактори важковиховуваних, форми проявів порушення поведінки, вікові особливості психіки, основні причини появи «важких» дітей і підлітків.

Дану роботу необхідно проводити з урахуванням характерологічних особливостей підлітка, з урахуванням провідного «радикала» характеру.

У бесіді з підлітками возбудимого і злопам'ятного складу особистості, необхідно звертати їх увагу на соціально-позитивні риси характеру (ощадливість, акуратність, увагу до свого здоров'я), підкреслюючи, що саме це допоможе сприяти їхньому життєвому благополуччю (повага оточуючих, довголіття, добре оплачувана робота). Побудова бесід з підлітками в такому плані виявиться ефективною, так як саме ці проблеми найбільш важливі для людей такого складу характеру. Слід також пам'ятати, що властива їм емоційна нестійкість, схильність до фіксації негативних переживань призводять до тяжких конфліктних ситуацій і протиправних дій. В результаті вони виявляються в соціальній ізоляції.

Для підлітків з недостатньо стійкою центральною нервовою системою характерні: емоційна вибуховість, невміння керувати собою в конфліктних ситуаціях, що часто веде до правопорушень. Вказуючи на ці особистісні особливості, слід орієнтувати підлітка на уникнення конфліктних ситуацій, нагадуючи, що такі ситуації є найбільш небезпечними для них. Істотним для підлітків першої і другої груп може виявитися і медикаментозне печення заспокійливими препаратами, які може призначити тільки дитячий та підлітковий лікар-психіатр.

Увагу в роботі з нестійкими в поведінці підлітками має бути направлено

на організацію постійного контролю за навчальними та іншими видами їх діяльності.

Звернення до морально-етичних цінностей далеко не завжди призводять до позитивних результатів — таких підлітків майже неможливо переконати, але можна примусити. Тільки створення чіткої і постійної системи спостереження за підлітком призведе до поліпшення поведінки. Вимогливе, часом навіть жорстке керівництво таким підлітком переноситься їм досить спокійно, без виникнення характерологічних реакцій активного протесту.

У бесідах з підлітками, що відрізняються спрагою будь-якої діяльності, слід пам'ятати, що вони найчастіше є лідерами і організаторами групи. Направляючи підлітків на соціально-схвалювані форми прояву активності (а саме ця потреба є найтипівішим для таких підлітків), необхідно показати, що тільки відмова від протиправної поведінки може забезпечити розумну реалізацію їх кипучої енергії.

З огляду на надмірний егоцентризм і спрагу визнання у демонстративних підлітків, їм слід роз'яснити, що задоволення цих бажань можливо, наприклад, при заняттях творчістю. Важливо показати, що оточуючі розуміють внутрішні причини поведінки (бажання бути неординарним, незвичайним). У бесіді доцільно не надавати «грубого» тиску, а використовувати живі, яскраві приклади, образні порівняння. А в деяких випадках можна і дещо перебільшувати тяжкість подальшого покарання, враховуючи боягузтво суб'єктів.

Реабілітаційна і корекційна робота з підлітками «нетовариського» типу (замкнуті) пов'язана зі значними труднощами, так як ці підлітки нетовариські, формальні в бесідах, не допускають втручання у свій внутрішній світ. У бесідах з такими підлітками неприпустимим є грубий вплив, який часто призводить до активних виразів протесту. Часто виявляється доцільною зміна вихователя, педагога, інспектора, так як без емоційного контакту результати будуть мінімальні. У таких випадках необхідно діяти через осіб, яким симпатизують підлітки цього типу.

Крім індивідуальної корекційної роботи з підлітками, які мають ознаки патологічного відхилення у поведінці, необхідні і загально-медичні заходи за участю дитячих і підліткових лікарів-психіатрів. У число таких заходів можна включити наступні:

- консультативний огляд фахівця з інспекції у справах неповнолітніх з метою виділення груп підлітків, які потребують спеціалізованої допомоги;
- проведення медикаментозного і психотерапевтичного лікування підлітків з патологічним поведінкою, що відхиляється в поліклінічних умовах, а при необхідності – і в лікарні; проведення роз'яснювально-пропагандистської роботи серед підлітків.

В якості профілактики девіантної поведінки у підлітків слід зазначити важливість лікування проявів мінімальної мозкової дисфункції в ранньому віці, поряд з психотерапевтичною роботою з сім'ями дітей. В цьому плані неоціненне значення має розвиток системи денних стаціонарів і правильний вибір навчального закладу.

Окремі асоціальні вчинки в умовах школи особливо швидко переростають у стійку девіантну поведінку. Це пов'язано з тим, що в школі особистість девіантного підлітка характеризується примусовими мотивами стосовно навчального процесу, постійними конфліктами з більшістю викладачів, негативними реакціями на педагогічний вплив з виправданням у цих ситуаціях себе та порушенням позитивних контактів з учнівським колективом.

Соціальна дезадаптація особистості, її поведінка, що відхиляється пов'язані з ослабленням соціального контролю, бездоглядністю, потуранням, асоціальним проявом на ранніх стадіях формування особистості. Зовнішні умови, що допускають можливість систематичної безконтрольної поведінки, переходять у внутрішню нездатність особистості до самообмеження [7].

Слід зауважити, що прагнення підлітка до надзвичайних ситуацій, пригод, завоювання визнання, випробуванню меж дозволеного, розглядається дорослими як поведінка, що відхиляється, з точки зору самого підлітка може

вважатися нормальною поведінкою, що відображає пошукову активність підлітка і прагнення до розширення кордонів індивідуального досвіду. Таким чином, порушення поведінки може бути наслідком вираженого протікання підліткової кризи - кризи ідентичності [16, 27].

Підлітковий вік – це вік «соціального імпринтингу» – підвищеної чутливості до всього того, що робить людину дорослим. В силу цих обставин ряд авторів пропонують розрізняти «первинну» і «вторинну» девіацію [15]. Разом з тим деякі автори виділяють первинну девіацію – це власне ненормативна поведінка, що має різні причини («бунт» підлітка; прагнення до самореалізації, яке чомусь не здійснюється в рамках «нормативної» поведінки), і вторинну девіацію - підтвердження (вільне або мимовільне) того ярлика, яким суспільство відзначило поведінку, яка мала місце раніше.

Слід визнати справедливим твердження Д. Фельдштейна про те, що самоствердження підлітка може мати соціально-полярні підстави – від подвигу до правопорушення [20]. І. Кон стверджує, що прагнення до лідерства і престижності як пошук самоствердження може завдати серйозної шкоди самосвідомості і породити честолюбство. Неадекватність самооцінки особистісних властивостей проявляється суперечливістю у взаєминах з оточуючими [10, 28].

На поведінку підлітка впливають і складається «система відносин», особливості взаємин з вчителями, його становище в класі, психологічна атмосфера в школі, ставлення учнів до навчання, класу, самій школі, своїм одноліткам, свого майбутнього, життєвим цілям [12].

На особистість впливає багато зовнішніх факторів (розшарування суспільства, зміни в економічному та соціальному становищі родин, відсутність нормативної сталості в суспільстві, де майже кожен громадянин перебуває в процесі пошуку своєї національної, суспільної ідентичності тощо), але на двох факторах хотілося б зупинитись докладніше.

Один з них – це мікро- і макроміграційні процеси в учнівському середовищі. Перші пов'язані зі зміною шкіл і класів у межах одного населеного

пункту і відображають зміни в матеріальному становищі батьків.

Другі – зміни місця проживання (які останнім часом спрямовані переважно з міста до села) – прийнято розглядати як реакцію на зміни в економічному становищі держави.

І в першому, і в другому випадку підліток повинен досить швидко орієнтуватись у неписаних законах, за якими живе новий колектив, вміти знаходити спільну мову з вчителями та новими товаришами, у межах самопрояву пропонувати закріпити за ним ту соціальну роль, яку він вважає найпринадливішою для себе. Але ці дії можливі лише за умов позитивного ставлення до шкільного середовища, орієнтації на навчальну діяльність і тому вимагають великої підготовчої роботи з боку батьків і вчителів, в ході якої учня орієнтують «почати все спочатку». За іншого разу девіантність підлітка тільки зростає, бо він втрачає відомі орієнтири пристосувальної поведінки, одержує підкріплення позиції «всі проти мене», нагромаджує злість і агресивність [16, 34].

Другою, з суто шкільних особливостей міжособистісної комунікації є неприйняття окремих індивідів внаслідок дефектів зовнішності або наявності хронічних захворювань, що перешкоджають участі в усіх колективних справах. За цих випадків негативні оцінки оточення накладаються на хибну самооцінку і практично ніколи не викликають навіть спроб активного самоствердження.

Підлітки найчастіше попадають під сильний вплив підліткової групи, часто створюється асоціальна шкала життєвих цінностей. У них з'являється власний образ існування, середовище, коло спілкування, образ одягу ось саме всі ці умови і сприяють закріпленню девіантної поведінки. У школі у дитини не рідко з'являється відчуття відчуженості, грубості, антипатії до певної частини підлітків, прагнення робити все наперекір, всупереч волі оточуючих, що формує об'єктивні причини для появи демонстративного протесту, злості і нестримних операцій.

Розвивається почуття самосвідомості і самокритичності, яке призводить до того, що дитина в підлітковому віці знаходить протиріччя не тільки в

навколишньому суспільстві, а й у власному уявленні про себе.

Існує кілька стадій щодо підліткового періоду.

Підлітковий період на першій стадії це вік 12-13 років викликає критичне ставлення до себе. Підлітки дають собі повністю негативні характеристики, ніж посилаючись на переважання негативних рис і форм поведінки, зокрема грубості, жорстокості, агресивності. Так само у дітей в цьому віці починає виражатися тілесна злість.

У віці 14-15 років неприязне ставлення до себе зберігається, воно проявляється в значній мірі, істотну значимість грають оцінки інших людей, так само як старших, так і ровесників.

У 15-16 років у підлітків спостерігається порівняння власних індивідуальних якостей, форм поведінки з певними нормами, придбаними референтними групами. Починають формуватися компанії, які об'єднують школярів з метою спільних інтересів.

На даний період школа дуже мало приділяє уваги проблемам позашкільної діяльності, припинила займатися системою дозвілля для дітей. Фактично зникла взаємопов'язаність школи і батьків, а хоча особливої уваги постійно необхідно утримувати зв'язок з неблагополучними сім'ями. Вчителі, все більше намагаються віддалятися, щоб не витратити час на важких школярів, пишучи тисячі причин позбутися від них [22].

Можна сказати, що найбільш розповсюдженим видом девіантної поведінки є деструктивні конфлікти. Конфлікти між підлітками і батьками, дорослими є далеко не рідкість. Конфлікти проявляються в грубості, загострені натягнутих стосунків. Такі конфлікти можуть відбуватися, або на прихованому рівні, або мати два варіанти існування: тривати дуже довго або швидко згасати.

Для підлітків конфлікти з батьками стають нормою, що супроводжується посиленням критичності до думки дорослих, а думка однолітків стає більш значущою. Змінився сам характер відносин з дорослими, підліток намагається перейти з позиції підпорядкування в позицію рівності, тим самим, якомога швидше відокремитись від опіки батьків.

Підлітки, які не отримують уваги, ласки, виховання з боку батьків прагнуть до спілкуванню з однолітками, проводить час в компаніях таких же підлітків, які не завжди свій вільний час віддають перевагу присвячувати корисній діяльності. Таким чином, у підлітків, як полишені на самих себе навчання відходить на другий план, весь свій час вони віддадуть вулиці і безцільному проведенню часу.

Іншими видами девіантної поведінки, що не менш часто зустрічаються є правопорушення і злочин. Злочин – це правопорушення, вчинення якого тягне за собою застосування до особи заходів кримінальної відповідальності [17].

Для підлітків з проявом шкільної агресії характерно і прояв інших асоціальних форм поведінки (куріння, вживання алкоголю, наркотиків, прогулювання уроків, вимагання грошей у молодших школярів та однокласників, застосування насильства, вандалізм).

В цілому слід зазначити, що шкільні агресори в підлітковому середовищі зустрічаються досить часто, а корекція їх поведінки, найчастіше, обмежується застосуванням жорстких заходів покарання з боку вчителів і адміністрації школи.

Друга група, підлітків характеризується тим, що формування у них девіантної поведінки викликано внутрішніми шкільними причинами. Такі діти в класі є ізгоями, їх соціальні контакти з однокласниками обмежені або, взагалі відсутні, вони є об'єктом нападок з боку інших дітей. Для характеристики цього явища в зарубіжній і вітчизняній психології використовується поняття «шкільна цькування».

Одним з перших, хто запропонував використання цього терміна був Е. Роланд, який розумів під шкільної цькуванням чи булінг (від англ. bullying - залякування, фізичний і/або психологічний терор стосовно дитини з боку групи однокласників) – «тривале фізичне або психічне насильство з боку, індивіда або групи щодо індивіда, який не здатний захистити себе в даній ситуації» [91].

Е. Роланд описує так звану «булінг-структуру», як соціальну систему, яка включає в себе три групи підлітків: переслідувачів (шкільних агресорів), їх

жертв і спостерігачів. Як зазначає Д. Лейн: «кожен учасник системи має власну точку зору на те, що відбувається. Особливу увагу дослідників (зокрема, Е. Келлі) привертає позиція мимовільних свідків подій не піддаються безпосередній агресії: доведено, що в результаті відчуття власного безсилля їх самооцінка помітно знижується. Ці дані узгоджуються зі спостереженнями іншого автора (Тейлора) за так званими периферійними жертвами (*peripheral victims*), які займають позицію, типу «добре, що я не постраждав»; сторонні спостерігачі часто повідомляють про відчуття власного безсилля» [46].

Відомо, що підлітки девіантної поведінки мають труднощі в навчанні у зв'язку з пропусками уроків, в тому числі через вилучення учнів з уроку через погану поведінку (76 % учнів відзначають, що неодноразово були видалені з уроків), конфліктів з вчителями (відзначили 86 % учнів), невиконання домашніх завдань (відзначено майже у всіх респондентів-підлітків) і т.д. Чим нижче успішність підлітків з предметів навчальної програми в школі, тим більша ймовірність девіантної поведінки з їхнього боку. Дана міра впливу на підлітків з боку зовнішньої вимоги виступає в якості стимулу для виконання підлітками норм навчання, але позитивно, на наш погляд, не впливає на формування цінності навчання як чогось внутрішньо необхідного, так і на процес соціальної адаптації.

Школа, як носій вимог, робить спроби позитивних змін поведінки підлітків девіантної поведінки, силою примусу намагається змусити підлітків виконувати норми, прийняті в суспільстві. Наприклад, за порушення дисципліни і (або) слабку успішність запрошували батьків до школи майже у всіх учнів, обговорювали в класі серед однолітків вчинки неповнолітніх, обговорювали на педагогічній Раді і батьківському комітеті кожного четвертого підлітка, викликали на Раду профілактики в освітньому закладі, направляли в Комісію у справах неповнолітніх, розглядали питання поведінки підлітків за участю інспектора у справах неповнолітніх. Основною формою впливу школи на підлітків девіантів залишається запрошення батьків до школи. На нашу думку, дана міра недостатня і не завжди ефективна для утримання підлітків від

прояву девіантної поведінки. Це знаходить своє підтвердження в тому, що 66% підлітків вважають прийняті школою щодо їх заходи безпорадними, а в 37% - несправедливими. Самі інститути освіти також скептично ставляться до застосовуваних заходів, але тут криється протиріччя: впливати на поведінку підлітків треба, не можна залишати безкарними випадки хуліганства в школі, але законодавчо школи не мають права впливати на підлітків, так як будь-який психологічний вплив, з точки зору закону, є порушенням прав неповнолітнього. Підлітки бачать, що школа, як носій зовнішньої вимоги, не здатна проконтролювати пропаговані цінності.

Отже, освіта, в особі школи, є соціальним інститутом, покликаним забезпечити соціальну адаптацію, формувати цінності підростаючого покоління, знайомити з можливими способами соціальної адаптації в різних ситуаціях.

Разом з тим, школа є і дезадаптаційним фактором, що формує девіації підлітків в силу не створення умов для навчання і виховання підлітків з урахуванням їх індивідуальних особливостей, що на нашу думку, ставить під сумнів допомогу інституту освіти в соціальній адаптації підлітків з девіантною поведінкою.

Таким чином, асоціальна поведінка неповнолітнього зумовлена впливом факторів, насамперед, зовнішнього соціального середовища (особливо мікросередовища), а також індивідуальними особливостями особистості підлітка, які зумовлюють його чутливішу реакцію на різні «життєві невдачі». Наведені фактори стають на заваді самореалізації підлітка у шкільному колективі і, внаслідок цього, спрямовують його активність на пошуки інших соціальних структур, де він міг би отримати позитивну емоційну оцінку і знайти можливість для самоствердження та реалізації потреби в співчутті, безпеці.

Ставши членом такої структури, підліток засвоює її субкультуру, а у разі асоціальної спрямованості групи – і стереотипи девіантної поведінки, Головним мотивом перших девіантних вчинків чи правопорушень у таких випадках є

завоювання авторитету в очах більш дорослих членів групи та самоствердження у новій соціальній ролі.

Однією з найактуальніших проблем аналізу девіантності поведінки сьогодні є зростання агресивності підлітків і молоді. Це передусім пов'язано із загальною соціальною напруженістю, психологічною неврівноваженістю всього суспільства, що важко переживає перехід до ринкових відносин, зростаючу кризу соціальної системи, нелади у родинному житті.

З огляду на те, що агресивність школярів звичайно супроводжують неадекватна самооцінка (занижена або – частіше, навпаки, – завищена), неадекватний рівень домагань, що не відповідає можливостям підлітка, підвищена емоційна напруженість і тривожність, різний ступінь неадекватності уявлень дитини про своє місце у класному колективі, про ставлення до них однолітків, низький рівень сформованості комунікативних навичок тощо, головними напрямками виховної роботи з агресивними підлітками вважають такі [16, 36]:

1) навчання учнів конструктивних форм поведінки та розуміння засад комунікації;

2) розвиток здібності адекватного сприйняття і вироблення системи критеріїв в оцінці себе та інших людей;

3) усунення надмірного напруження і тривожності школярів. Викорінювання бар'єрів, що заважають продуктивним конструктивним і комунікативним діям підлітків;

4) регуляція соціальних відносин в учнівському колективі, подолання станів відчуження як проявів таких життєвих відносин суб'єкта зі світом, за яких деякі продукти його діяльності, він сам, а також інші індивіди й соціальні групи, що є носіями визначених настанов і цінностей, усвідомлюються ним як протилежні йому самому (від відсутності схожості до неприйняття та ворожості).

Можна вважати доведеним, що «Я-концепція» особистості, самооцінка, навчальна діяльність та відхилення у поведінці взаємопов'язані. Позитивні

відмітки, отримані від прихильного вчителя, підвищують самооцінку та формують соціальні критерії в її структурі. Негативні ж впливи не тільки знижують самооцінку, а й «виводять за дужки» усі соціально прийнятні критерії. Коли у структурі самооцінки лишаються тільки асоціальні мірки, зрозуміло, що підвищувати свою самоповагу підліток зможе лише в девіантному напрямку.

1.3. Фактори ризику девіантної поведінки

У період різких переломів у суспільстві часто порушується єдність буття і свідомості, виникає невідповідність взаємодії суб'єктів і соціальних інститутів, неадекватність соціальної політики і моралі. Розмитість норм, ослаблення соціальної регуляції спотворює духовні і культурні підвалини. Відбувається розрив між прагненням до швидкого зростання матеріального добробуту і відсутністю важелів саморегуляції, заснованих на високій культурі, духовності.

Відзначимо, що девіантна поведінка найбільш характерна, в сучасному суспільстві, для підлітків як нестабільну і найбільш вразливу соціальною групи. В нашій державі особливу тривогу викликають підліткова злочинність, наркоманія і алкоголізм. Для боротьби з цими та іншими девіацій потрібні комплексні заходи соціального контролю.

Девіантність виникає вже в процесі первинної соціалізації людини. Вона пов'язана з формуванням мотивації, соціальних ролей і статусів людини в минулому та сьогодні, які суперечать один одному. Наприклад, роль школяра не збігається з роллю дитини. Мотиваційна структура людини носить амбівалентний характер, в ній знаходяться як позитивні (конформні), так і негативні (девіантні) мотиви дій. Соціальні ролі постійно змінюються в процесі життя людини, посилюючи або конформні, або девіантні мотивації. Причина цього – розвиток суспільства, його цінностей і норм. Те, що було девіантною, стає нормальним (конформним), і навпаки.

Науковці виділяють такі фактори ризику девіантної поведінки:

- біологічні фактори, які розглядаються як несприятливі анатомічні або фізіологічні особливості організму дитини. До них відносяться:

- генетичні фактори (соматичні і зтяжні заразні хвороби, венеричні хвороби, різні травми, вплив спадковості обтяженої наркоманією, алкоголізмом);

- психофізіологічні, вони найчастіше мають місце при впливі на організм людини конфліктних ситуацій, психофізіологічних навантажень, хімічного складу навколишнього сфери;

- фізіологічні (зовнішня непривабливість, дефекти мови, недоліки конституційно-соматичного складу людини);

- порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму;

- мінімальні мозкові дисфункції внаслідок органічного враження головного мозку.

2. Психологічні чинники, в основному, вони виявляються у дитини при присутності психопатології або акцентуації одиничних рис характеру. Подібні відхилення проявляються в неврастенії, психопатії, в станах, які збільшують збудливість нервової системи і обумовлюють неадекватні взаємодії підлітка. На думку В. Бородіна і В. Кудрявцева, характерологічні підліткові взаємодії, а саме групування, незгоду, розглядаються як результат емоційно підвладних, негармонійних домашніх взаємин [27, 400].

Психологічними чинниками є:

– акцентуації характеру;

– інфантилізм;

– підвищений рівень тривожності;

– різноманітні реакції (емансипації, групування з друзями, відмови, компенсації, захоплення (хобі);

– задоволення почуття цікавості;

– потяг до самоствердження;

– потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації.

3. Соціально-економічні чинники, це фактори, що розділяють на багатих і

бідних, що призводять найбільшу частину населення до зuboжіння, визначають обмеження для прийнятних способів отримання пристойного окладу; плодять безробіття; стагнацію економіки. Соціально-економічні чинники:

- зниження життєвого рівня населення;
- майнове розшарування суспільства;
- обмеження соціально схвалених способів заробітку;
- безробіття;
- доступність алкоголю та тютюну.

4. Соціально-педагогічні чинники розглядаються в нестачі шкільного, або соціального навчання, в основі яких лежать статеве дозрівання, а так само індивідуальні особливості розвитку дітей. Найчастіше вони призводять до відхилень на ранній стадії соціалізації дитини в період дитинства з накопиченням негативного досвіду. Так само до соціально-педагогічних умов можна віднести відставання в школі, викладацьку бездоглядність, яка призводить до несформованості у дитини пізнавальних інтересів, мотивів і шкільних навичок. Соціально-педагогічним чинником виступає зростання кількості родин з конфліктними та асоціальними стилями виховання дитини.

5. Морально-етичні чинники часто розглядаються з точки зору двох сторін. З одного боку в низькому моральному рівні сучасного суспільства, руйнуванні цінностей, падінні характерів; і з іншого – в проміжному відношенні суспільства до проявів девіантної поведінки. Особистість дитини і підлітка складається сама по собі, і в цьому йому ніяк не може допомагати навколишнє його середовище. Вельми істотну значимість грають групи, в них підліток взаємодіє з іншими людьми. У першу чергу, це стосується сім'ї і середні навчальні заклади. Соціально-культурні чинники:

- зниження морально-етичного рівня населення;
- поширення кримінальної субкультури;
- руйнування духовних цінностей;
- наростання неформальних об'єднань, в яких домінує культ сили;
- пропаганда в засобах масової інформації насильницьких та

безвідповідальних стереотипів поведінки.

Основним напрямком соціальної роботи, спрямованої на вирішення проблеми девіації, має стати профілактична робота.

Система профілактики девіантної поведінки неповнолітніх в сучасних умовах повинна враховувати наявний позитивний досвід і в той же час нові вимоги суспільства.

В основі системи профілактики повинні лежати законність, справедливість, демократизм, взаємодія на рівні країни, місцевого самоврядування та між цими рівнями, спеціалізована законодавча база.

Виховання і профілактика взаємодіючі, але не тотожні сфери; тому, зокрема, не можна очікувати від освітніх установ рішення загального ряду завдань, які вимагають спеціалізованих засобів.

Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх, як безперервно діюча система, має такі основні етапи:

а) оздоровити середу і надати допомогу неповнолітнім, які опинилися в несприятливих умовах життя і виховання, ще до того, як негативна дія цих умов істотно позначиться на поведінці таких осіб (етап ранньої профілактики);

б) не допустити перехід на злочинний шлях і забезпечити виправлення осіб зі значним вже ступенем дезадаптації, вже вчиняють правопорушення неприступного характеру (етап безпосередньої профілактики);

в) не допустити перехід на злочинний шлях і створити умови для виправлення осіб, що систематично вчиняють правопорушення, характер та інтенсивність яких вказують на ймовірність скоєння злочину в найближчому майбутньому (етап профілактики перед злочинної поведінки).

Розглядаючи роль сім'ї у профілактиці відхилень у поведінці дітей, Л. Мардахаев [66] називає такі напрями соціально-педагогічної діяльності:

- підготовка майбутніх батьків до сімейного життя і виховання своїх дітей. Вона включає вивчення: основ взаємовідносин в сім'ї; внутрішньосімейних конфліктів, причин їх виникнення, можливостей попередження та шляхів подолання; основ ведення домашнього господарства,

економіки сім'ї; основ сімейного виховання на різних етапах вікового розвитку дитини, підлітка; основ сімейного права, Декларації прав дитини та інших документів, що регламентують права та обов'язки батьків, осіб, їх замінюють;

- створення сприятливої моральної обстановки в сім'ї та у сімейних взаєминах – морально-психологічного клімату сім'ї;
- попередження помилок у сімейному вихованні;
- формування у дитини твердих моральних орієнтирів, моральної позиції;
- виховання з раннього дитинства вольових якостей і почуття власної гідності, що дозволить сформувати у людини морально-вольові якості;
- недопущення насильства над дитиною, пригнічення волі, або, навпаки, формує культ сили, що стимулює виховання агресивності до слабких, немічних;
- недопущення залучення дітей і підлітків до спиртних напоїв, паління, азартних ігор;
- спонукання дитини до самовиховання і навчання його методики роботи над собою.

Отже, способами профілактики є:

1. Забезпечення ефективної участі сім'ї. Це пов'язано з розвитком допомоги сім'ям, які виховують підлітків в умовах нижче прожиткового мінімуму, в умовах відсутності одного з батьків, хвороби або тривалої відсутності батьків за характером роботи; захисту сімей з підлітками від матеріальних і моральних наслідків безробіття батьків або вимушеної зміни місць роботи; формуванням в умовах, коли багато сімей розгубилися, втратили чіткі уявлення про місце і завдання сім'ї у вихованні підлітків, знань прав і обов'язків у цій сфері, способів їх здійснення, можливостей отримання допомоги від державних органів, органів місцевого самоврядування та громадськості у випадках, коли треба захистити права підлітків або припинити негативний вплив на них.

2. Суттєве значення має ефективна допомога у створенні життєвої перспективи для підлітків з фізичними та психічними аномаліями. Оскільки ймовірність девіантної поведінки у них в 4-5 разів вище, ніж в середньому у

неповнолітніх, через не адаптованість в нормальному середовищі, розширення мережі установ, соціальної, медичної та психологічної їх адаптації, як і консультаційної допомоги сім'ї, що має таких підлітків, відноситься до числа першочергових завдань.

3. Удосконалення діяльності освітніх установ. Це пов'язано з пропозиціями по відновленню ролі школи в житті підлітків на основі педагогіки, діалогу і співпраці, спільної діяльності з сім'єю, якісного підвищення кваліфікації, культурного і морального рівня педагогів і створення для них матеріальних умов і психологічної атмосфери, які стимулювали б їх закріплення в школі і реалізацію виховного потенціалу освітнього закладу.

4. Діяльність органів, що сприяють працевлаштуванню підлітків, які не продовжують навчання, і їх трудової адаптації. В сучасних умовах особливо важливо забезпечити збереження переваг у прийомі на роботу підлітків, особливого порядку їх звільнення (виключення з освітніх установ); збереження спеціальних посадових осіб по роботі з підлітками на підприємстві, а також матеріального і морального заохочення.

5. Діяльність установ, які організовують дозвілля неповнолітніх з виділенням спеціальних завдань щодо підлітків з неблагополучних сімей, інших груп ризику. В даний час найбільш актуальні заходи, які повинні відновити діяльність мережі клубних (культурно-виховних, спортивних) установ для неповнолітніх. Одночасно через благодійність, добровільні фонди, громадські організації. З урахуванням того, що місця формування угруповань неповнолітніх за місцем проживання – це райони з особливо низьким рівнем культури і можливостей дозвілля молоді, перераховані вище заходи ще більше актуалізуються в якості соціальної основи профілактики.

6. Розвиток служби соціального захисту і допомоги сім'ї і неповнолітнім. У переліку установ соціального обслуговування передбачаються територіальні центри соціальної допомоги сім'ї і дітям, соціально-реабілітаційні центри для неповнолітніх, центри допомоги дітям, які залишилися без піклування батьків, соціальні притулки, дитячі будинки-інтернати для дітей з фізичними вадами.

7. Участь добровільних фондів, громадських організацій, громадських об'єднань і рухів. Зарубіжний досвід свідчить про те, що соціальний захист сім'ї та неповнолітніх, підтримка і допомога дітям з груп ризику в значній мірі може здійснюватися (включаючи підготовку і оплату кадрів соціальних працівників) на базі цих організацій і об'єднань. До числа заходів ранньої профілактики відносяться: навчання батьків; влаштування дітей в групу продовженого дня; матеріальна допомога з коштів соціальної служби; бесіда про права та обов'язки батьків; розгляд компетентними органами матеріалів про неналежне виконання батьківських обов'язків; направлення на лікування і т.д. Виявлення сімей, які потребують допомоги, і сімей, щодо яких необхідно вжити заходів впливу з метою забезпечення нормальної обстановки, здійснюють органи соціального захисту і допомоги сім'ї та неповнолітнім у взаємодії з освітніми установами та громадськими об'єднаннями.

Таким чином, рання профілактика здійснюється і за допомогою деяких заборонних і обмежувальних заходів (наприклад, маркування на виданнях ЗМІ, заборона продажу алкогольних напоїв дітям і підліткам), а також за допомогою правової і педагогічної пропаганди.

Негативною тенденцією в житті суспільства є криза інституту сім'ї, нівелювання поняття моральних цінностей і моральних норм, наслідком чого є неухильне зростання кількості соціальних сиріт, зростання дитячої бездоглядності, злочинності. Поняття «девіантна поведінка» широко застосовується в педагогіці. Девіантна поведінка в педагогічній практиці звичайно співвідноситься з поняттям важкий підліток.

В даний час важким підліткам або підліткам з девіантною (що відхиляється) поведінкою приділяється досить багато уваги фахівців. Психологічний портрет важкого підлітка, що подається в сучасній літературі, виглядає приблизно так: «Підліток з девіантною поведінкою агресивний, пихатий, впертий, емоційно неврівноважений, апатичний, не сприймає громадських норм. Поведінка має імпульсивний характер, система цінностей підмінена груповими нормами, орієнтована на дозвілля».

Хотілося б відзначити, що до «важких дітей» відносять різні категорії підлітків. Це і педагогічно запуснені діти і соціально дезадаптовані та важковиховувані, конфліктні, підлітки з високим рівнем негативізму, що демонструють нонконформістські тенденції в поведінці. Також, до девіантів відносять і підлітків з антисоціальною спрямованістю. Всі ці категорії підлітків зазвичай об'єднуються в одну групу – підлітки з «поведінкою, що відхиляється». Різні складові наведеної характеристики в тій чи іншій мірі дійсно властиві різним категоріям важких підлітків. Разом з тим, об'єднання їх в одну групу ніби обумовлює очікування відхилень у поведінці і прояви характеристик, відповідних негативних очікувань.

Щоб краще зрозуміти специфічну природу відхилень у поведінці підлітків, необхідно розглянути щось спільне, типове, що характерне представникам даного віку. Що відбуваються в організмі підлітка біологічні зміни, яскраво виражені в зовнішніх ознаках, можуть обумовлювати різкі зміни його поведінки. Перехідний вік розглядається не тільки як психологічна трансформація, зумовлена статевим дозріванням, але і як культурний процес входження дитини в соціальне життя дорослого. Отже, причини девіантної поведінки підлітка слід шукати в порушеннях процесу її соціалізації.

У даний час вчені довели, що агресивність, як характерологічна риса, пов'язана з підвищеним вмістом в організмі людини статевого гормону - тестостерону. Однак в організмі є і речовини, що знижують рівень агресивності – ендорфіни. Більш того, експериментальним шляхом було обґрунтовано залежність дії гормонів від конкретної ситуації. Крім того, дослідники єдині в тому, що девіантна поведінка - прерогатива молодих. Чим старша людина, тим більш консервативним стиль його поведінки. Це обумовлюється біологічними причинами - фізіологічними змінами в організмі, особливостями вікової психології. На інтенсивність девіантної поведінки впливає і рівень пасіонарності особистості як енергетичної характеристики, яка закладається генетично.

Безперечно, генетичний фактор впливає на поведінку людини, однак

генетичного впливу недостатньо, щоб визначити той чи інший тип поведінки. Біологічним шляхом можуть успадковуватися лише окремі передумови девіантної поведінки, такі, як тип темпераменту, статеві характеристики, та інші. Біопсихологічні особливості, включаючи аномалії. У взаємодії із зовнішнім середовищем, громадським оточенням вони обумовлюють людську поведінку і за певних обставин можуть стати однією з передумов злочинності. Таким чином, на сьогоднішній день біологічні теорії не відкидаються, але визнається їх обмеженість у формуванні девіантної поведінки.

Деякі сучасні психоаналітики використовували модель Фрейда для того, щоб пояснити початок антисоціальної поведінки. Ерік Еріксон вважав, що багато підлітків відчувають життєву кризу, в ході якої вони занадто імпульсивні і не впевнені в собі і своїй меті. Щоб вирішити цю кризу, більшість підлітків прагнуть знайти почуття «Я», розуміння того, хто вони і за що виступають. Однак деякі з них в цей момент відчувають рольову дифузю (почуття невпевненості, що робить їх сприйнятливим до негативних пропозицій). Зіткнення між «Я» і рольовою дифузєю підштовхується кризою ідентичності, - періодом внутрішнього безладу, протягом якого підлітки оцінюють свої внутрішні цінності і приймають рішення щодо ролей в житті. Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники вважають підлітковий вік періодом протиріч, домагань на дорослість, розвитку самосвідомості, становлення свого «Я», прагнення до соціального і особистісного самовизначення. Підлітковий протест, негативізм, спотворені форми самоствердження можуть виникнути, якщо дорослі при цьому продовжують ставитися до підлітку як до дитини. Багато хто прийшов до висновку, що підлітковий вік є тим періодом, коли вже чітко виступає потреба в самовихованні і ведеться активна робота над собою. Це вік становлення самостійності, формування почуття власної гідності, що виражає потреба в самовизначенні та самоствердженні підлітка в середовищі дорослих. Між домаганнями і реальними можливостями є ще значні розбіжності, і навіть протиріччя. Підліток, з одного боку, не може відмовитися від своїх домагань і, з іншого боку, не може бачити своїх слабостей і

обмеженості, які нерідко маскує зовнішньої незалежністю і розбещеністю в поведінці.

Сучасні дослідження показують складність відносин між підлітком і дорослими. Відчуження між підлітком і батьками, що виражається в сварках, віддалі підлітка від сім'ї і є фактором ризику виникнення психічних порушень і поведінкових відхилень, одним з пускових механізмів делінквентності. Вчені намагаються виділити початок і причини вельми не ідеальної поведінки. Одні вважають, що люди схильні до певних типів поведінки згідно власному біологічному складу, інші з'єднують девіантну поведінку з власною особливістю будови тіла, аномаліями статевих хромосом. Треті представляють психологічні пояснення девіації, так само як доводячи її «інтелектуальними вадами», «дегенеративного», «недоумством» і «психопатією», як би запрограмованістю відхилень.

Основою профілактичних заходів є діяльність, спрямована на:

- створення оптимальних психолого-педагогічних і соціально-психологічних умов для нормального здійснення процесу соціалізації особистості;
- здійснення психолого-педагогічної та соціальної допомоги сім'ї, дітям і підліткам;
- забезпечення заходів соціально-правового захисту дитини.

Всесвітня організація охорони здоров'я пропонує виділяти первинну, вторинну і третинну профілактику.

Первинна профілактика спрямована на усунення несприятливих факторів, що викликають певне явище, а також на підвищення стійкості особистості до впливу цих факторів. Вторинна профілактика - це раннє виявлення і корекція несприятливих індивідуальних і соціальних факторів, з високою імовірністю викликають девіантну поведінку; робота з групою ризику, наприклад підлітками, що мають виражену схильність до формування відхилень у поведінці. Третинна профілактика спрямована на запобігання рецидивам, а також шкідливих наслідків вже сформованої девіантної поведінки для

особистості і суспільства. Первинна, вторинна і третинна форми профілактики тісно зв'язані між собою і розділити їх дуже складно.

Принципи профілактичної роботи (по Ю. Клейберг [21]):

- комплексність (організація впливу на різних рівнях соціального простору, сім'ї та особистості);
- адресність (облік вікових, статевих та соціально-психологічних характеристик);
- масовість (пріоритет групових форм роботи);
- позитивність інформації;
- мінімізація негативних наслідків;
- особиста зацікавленість і відповідальність учасників;
- максимальна відповідальність особистості;
- спрямованість у майбутнє (оцінка наслідків поведінки, актуалізація позитивних цінностей і цілей, планування майбутнього без девіантної поведінки).

Щодо запобігання і пом'якшення девіантної поведінки різних груп населення, необхідна більш ефективна реалізація таких технологій, як:

1) підвищення ефективності використання виділених державою коштів (тут критерієм може служити, наприклад, зменшення осіб з девіантною поведінкою, оздоровлення обстановки в сім'ї, в колективах, на вулицях);

2) наступальний, випереджаючий характер роботи: не лікувати «соціальні хвороби», а запобігати їм, в тому числі завдяки реалізації відповідної соціальної політики держави, яка передбачає, зокрема, гарантії таких прав людини, як право на житло (нерідко люди залишаються без квартири при її обміні, приватизації або навіть позбавляються життя і т.д.), освіта, виховання;

3) виплата додаткових коштів фахівцям, що працюють з особами і групами девіантної поведінки (таку діяльність треба розглядати як «шкідливе» виробництво з точки зору впливу девіантності на соціально-психологічне самопочуття фахівців);

4) адресність профілактичної та іншої роботи: необхідність роботи з

особами і групами девіантної поведінки, особливо з дітьми, в сім'ях, на вулиці, в освітніх установах і т.д.;

5) розвиток наукового, технічного та інших видів творчості як альтернативи антигромадської поведінки;

6) організація в цілому здорового дозвілля населення, особливо дітей та молоді, в тому числі за місцем проживання.

РОЗДІЛ 2

ЗМІСТ ТА ТЕХНОЛОГІЯ РЕАБІЛІТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ З ДЕВІАНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

2.1. Діагностика схильності до девіантної поведінки підлітків старшого шкільного віку

Експериментальне дослідження щодо підлітків з девіантною поведінкою в школі проводилося на базі Мелітопольської гімназії № 5. Вибірка дослідження представлена підлітками в кількості 12 чоловік віком від 14 до 16 років. Було проведено анкетування серед учнів 10 класу з метою визначення девіантної поведінки серед підлітків. Серед опитуваних: хлопчиків – 8, дівчаток – 4.

Виходячи з цілей і завдань дослідження, був підібраний наступний комплекс методик:

- 1) Методика на визначення рівня шкільної тривожності Філіпса (див. додаток А);
- 2) Методика «Агресивна поведінка» за Е. Ілліним та П. Ковалевим (див. додаток Б);
- 3) Методика діагностики схильності до відхилення поведінки за А. Орловим (див. додаток В).

Методика на визначення рівня шкільної тривожності Філіпса полягає у вивченні рівня і характеру тривожності, пов'язаної зі школою у дітей молодшого і середнього шкільного віку.

Тест складається з 58 питань, які можуть зачитуватися школярам, а можуть і пропонуватися в письмовому вигляді. На кожне питання потрібно однозначно відповісти «Так» або «Ні».

Інструкція: «Шановні учні, зараз Вам буде запропонований опитувальник, який складається з питань про те, як Ви себе почуваєте в школі.

Намагайтеся відповідати щиро і правдиво, тут немає вірних чи невірних, хороших чи поганих відповідей. Над питаннями довго не замислюйтесь. Відповідаючи на питання, записуйте його номер і відповідь «+», якщо Ви згодні з ним, або «-», якщо не згодні».

Змістовна характеристика кожного синдрому (фактору):

1. Загальна тривожність в школі – загальний емоційний стан дитини, пов'язаний з різними формами його включення в життя школи.

2. Переживання соціального стресу – емоційний стан дитини, на тлі якого розвиваються його соціальні контракти (перш за все – з однолітками).

3. Фрустрація потреби в досягненні успіху – несприятливий психічний фон, який дозволить дитині розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату і т.д.

4. Страх самовираження – негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних із необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей.

5. Страх ситуації перевірки знань – негативне ставлення і переживання тривоги в ситуаціях перевірки (особливо – публічної) знань, досягнень, можливостей.

6. Страх не відповідати очікуванням оточуючих – орієнтація на значимість інших в оцінці своїх результатів, вчинків і думок, тривога з приводу оцінок.

7. Низька фізіологічна опірність стресу – особливості психофізіологічної організації, що знижують пристосовність дитини до ситуацій стресогенного характеру, що підвищують вірогідність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний фактор середовища.

8. Проблеми і страхи у відносинах з вчителями – загальний негативний емоційний фон відносин з дорослими в школі, знижує успішність навчання дитини.

Методика «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн, П. Ковальов) полягає у виявленні в якості особистісної характеристики схильностей суб'єкта до

конфліктності і агресивності. Дана методика призначена для виявлення схильності респондента до певного типу агресивної поведінки. Методика складається з 40 тверджень на які випробуваному необхідно відповісти або «так», або «ні».

Шкали:

- схильність до вербальної агресії: прямої і непрямой;
- схильність до фізичної агресії: прямої і непрямой;
- рівень нестриманості.

Інструкція

Вам пропонується ряд тверджень. При згоді з твердженням в карті опитування (наводиться нижче) у відповідному квадратику поставте знак «+» («так»), при незгоді - знак «-» («Ні»).

Методика діагностики схильності до відхилення поведінки за А. Орловим є стандартизованим тестом-опитувальником, призначеним для вимірювання готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм поведінки, що відхиляється. Опитувальник являє собою набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання готовності (схильності до реалізації окремих форм поведінки, що відхиляється).

Методика передбачає врахування і корекцію установки на соціально бажані відповіді випробовуваних.

Шкали опитувальника діляться на змістовні та службові. Змістовні шкали спрямовані на вимір психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальних і особистісних установок, що стоять за цими поведінковими проявами.

Службова шкала призначена для вимірювання схильності випробуваного давати про себе соціально-одобрювану інформацію, оцінки достовірності результатів опитувальника в цілому, а також для корекції результатів по змістовним шкалам в залежності від вираженості установки випробуваного на соціально-бажані відповіді.

Таким чином, методика включає два варіанти, які містять такі набори шкал.

Інструкція. Перед вами є ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішите, чи є вірним дане твердження по відношенню до вас. Якщо вірно, то на бланку відповідей поряд з номером, відповідним твердженням, в квадратику під позначенням «так» поставте хрестик або галочку.

Якщо воно невірне, то поставте хрестик або галочку в квадратику під позначенням «ні». Якщо вам важко відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, який все-таки більше відповідає на вашу думку.

Потім таким же чином відповідайте на всі пункти опитувальника. Якщо помилитеся, то закресліть помилкову відповідь і поставте ту, яку вважаєте за потрібне. Пам'ятайте, що ви висловлюєте власну думку про себе в даний момент. Тут не може бути «поганих» або «хороших», «правильних» чи «неправильних» відповідей. Дуже довго не обмірковуйте відповіді, важлива ваша перша реакція на зміст тверджень. Поставтеся до роботи уважно і серйозно.

Недбалість, а також прагнення «поліпшити» або «погіршити» відповіді призводять до недостовірних результатів. Що стосується труднощів ще раз прочитайте цю інструкцію або зверніться до того, хто проводить тестування. Не робіть ніяких позначок у тексті опитувальника.

У березні була проведена методика на визначення рівня шкільної тривожності за Філіпсом.

Критерії оцінки у відсотках отриманих результатів розподілили так:

- (Н) 0 – 25 % – низький рівень тривожності;
- (С) 26 – 50 % – середній рівень;
- (П) 51 – 75 % – підвищений рівень;
- (В) 76 – 100 % – високий рівень.

На основі проведення анкетування та обробки даних було виявлено рівень тривожності учнів:

Таблиця 2.1

Рівень тривожності

Показники	Рівні тривожності			
	Високий	Підвищений	Середній	Низький
Загальна тривожність	0 %	0 %	40 %	60 %
Переживання соціального стресу	0 %	0 %	50 %	50 %
Фрустрація потреби в досягненні успіху	0 %	0 %	80 %	20 %
<u>Страх</u> самовираження	10 %	10 %	50 %	30 %
<u>Страх</u> ситуації перевірки знань	20 %	0 %	30 %	50 %
Страх не відповідати очікуванням оточуючих	10 %	20 %	40 %	30 %
Низький фізіологічний опір стресу	0 %	0 %	10 %	90 %
Проблеми страху у стосунках з учителями	0 %	20 %	50 %	30 %

За результатами проведення діагностики рівня шкільної тривожності була проведена діагностика агресивної поведінки учнів, розроблена Е. Ілліним та П. Ковалевим. Методика призначена для виявлення схильності респондента до певного типу агресивної поведінки. За результатами проведення методики було виявлено:

Таблиця 2.2

Схильність до поведінки, що відхиляється

Прізвище	Показники агресії (к-сть балів)				Загальний рівень прояву агресії
	Пряма вербальна агресія	Косвена вербальна агресія	Косвена фізична агресія	Пряма фізична агресія	
Ілля В.	5	4	6	6	18
Микола М.	7	3	6	9	22
Владислав М.	6	4	7	9	22
Сергій С.	6	-----	9	8	23
Артем Ч.	5	4	4	7	16
Евген Р.	3	3	-----	6	17
Василь Н.	5	4	8	6	19
Костянтин Д.	7	3	4	7	18
Софія Д.	7	4	8	9	24
Мілана В.	5	3	----	----	14
Ольга Р.	4	4	7	7	17
Ксенія П.	3	4	8	6	19

Також була проведена методика діагностики схильності до відхилення поведінки за А. Орловим, за результатами анкетування було виявлено схильність Сергія С. та Софії Д. до девіантної поведінки. По отриманим результатам анкетування можна зробити висновок про слабкість вольового контролю емоційної сфери, про небажання або нездатності контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Крім того, це свідчить про схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки, про не сформованості вольового контролю своїх потреб і чуттєвих потягів.

2.2. Аналіз проведеного дослідження

На основі констатувального експерименту була розроблена програма для реабілітації групи підлітків із девіантною поведінкою.

Мета програми: комплексна реабілітація підлітків, які опинилися у важкій життєвій ситуації.

Завдання програми: досягнення поставленої мети забезпечується рішенням двох блоків завдань.

Завдання реабілітації:

- психологічна реабілітація;
- соціальна реабілітація;
- педагогічна реабілітація.

Завдання соціалізації:

- профілактика асоціальної поведінки;
- інформування про права та механізми правового захисту підлітків;
- створення умов для самореалізації особистості підлітків.

Учасники: учасниками є підлітки з Мелітопольської гімназії № 5, практичний психолог та педагог соціальний.

Терміни реалізації програми: березень – жовтень, включаючи період канікул.

Напрямки роботи: соціально-психологічна реабілітація.

Завдання соціальної реабілітації:

- корекція особистісних соціальних установок;
- підвищення самооцінки (власного ставлення до себе);
- зниження конфліктності (ставлення до оточуючих);
- сприяти формуванню гуманістичних цінностей (ставлення до світу);
- розвиток якостей і здібностей підлітків: комунікативності, креативності, емпатії, рефлексії.

Завдання психологічної реабілітації:

- зниження тривожності;

- зниження агресії;
- корекція вольової сфери;
- виявлення випадків психопатії та акцентуації характеру і запобігання негативних тенденцій розвитку патології.

Зміст роботи.

Проведення психокорекційних занять з підлітками (групові та індивідуальні) на згуртування колективу, на зняття напруги, на вироблення довіри, на самовираження (з використанням арт-, ігро-, казкотерапії), проведення тренінгів, семінарів для співробітників, проведення психодіагностики, використання методів корекції: емоційно-вольової сфери, розвитку розумових процесів освіти.

Психологічна робота повинна сприяти соціально-психологічній адаптації шляхом створення нових цільових орієнтирів і переосмислення вже наявних ціннісних установок у підлітків.

Робота включає в себе розвиток творчих здібностей.

Проведені тренінги припускають безпосереднє спілкування, наявність елементів ігрових методик.

Психологічна робота з підлітками дозволяє:

- знизити напруженість і тривожність;
- пробудити віру в можливість впоратися зі страхами і проблемами;
- отримати навички вираження своїх емоцій;
- обговорити проблеми вибору і відповідальності.

Психокорекційна і психолого-педагогічна робота з вихованцями повинна зводитися до розуміння і прийняття світу через пізнання себе. Цю роботу проводить психолог.

План:

Перший етап – Діагностичний

Мета: діагностика наявного рівня агресії, ціннісних орієнтацій.

Завдання: отримання емпіричних даних; формування групи для тренінгу.

Другий етап – Профілактичний (психологічна корекція)

Мета: розширення адаптаційної можливості підлітків і формування адекватної усвідомленості системи цінностей.

Завдання: зниження рівня агресії і ворожості; навчання неагресивним способам взаємодії; створення умов, при яких підліток переосмислював б наявні цінності.

Третій етап – Діагностичний

Мета: повторна діагностика наявного рівня агресії, ціннісних орієнтацій.

Завдання: виявлення рівня агресії, ворожості; визначення системи усвідомлених ціннісних орієнтацій.

Четвертий етап – Аналіз роботи

Мета: узагальнення отриманих даних, формування висновків і рекомендацій для подальшої роботи.

Завдання: порівняння результатів; розробка практичних рекомендацій для учнів, батьків; розробка практичних рекомендацій для подальшої організації подібної роботи.

Профілактика асоціальної поведінки.

Завдання профілактики: підвищення рівня інформованості з питань ВІЛ; профілактика підліткової вагітності та абортів.

Інформування про права та механізми правового захисту підлітків.

Завдання: познайомити підлітків з Конвенцією про права дитини; ознайомити з правовими основами працевлаштування; надання інформації про існуючі організації надають юридичну допомогу; надання правової допомоги підліткам у вирішенні практичних завдань; формування духовно-моральної особистості і громадянської позиції підлітків.

Зміст роботи: профілактичні заходи; лекції, консультації.

Створення умов для самореалізації особистості підлітків.

Завдання: розкриття індивідуальних творчих здібностей; формування і розвиток естетичних якостей; проведення культурно-масових заходів з метою виявлення творчого потенціалу учнів і формування колективу; проведення роботи по виявленню лідерського і творчого потенціалу учнів; творче освоєння

підлітком соціальних норм поведінки в рамках правової, моральної та естетичної культури, як способу профілактики порушення поведінки; розвиток потреби в самоосвіті та самовихованні, вироблення активних форм діяльності, відчуття себе суб'єктом соціальної діяльності; формування ціннісних орієнтацій підлітка, в тому числі на благодійність і гуманістичні цінності, громадянської позиції; вирішення проблеми реабілітації підлітків в природних умовах дозвілля.

Зміст роботи: культурно-масова робота – тематичні бесіди, концерти художньої самодіяльності, КВК та ін.; спортивна робота – товариські зустрічі з футболу, волейболу, естафети, спортивні заходи.

Принципи розвитку програми: доступність; відкритість; поетапне, систематичне рішення задач; постійний аналіз результатів; своєчасне коригування планів, що відображає рішення ситуації.

Очікувані результати.

Передбачувані кінцеві результати, потенціали розвитку проекту, довгостроковий ефект підвищення рівня громадянської самосвідомості, ділової та соціальної активності підлітків; поліпшення фізичного здоров'я молодого покоління, зниження рівня асоціальних явищ в молодіжному середовищі; збільшення кількості підлітків, зайнятих суспільно-корисною працею через різні форми організації роботи; створення умов для профілактики асоціальних явищ (безпритульність, бродяжництво, правопорушення) за допомогою надання можливості організованого дозвілля; формування в молодіжному середовищі позитивних поглядів на здоровий спосіб життя; об'єднання сил і здібностей молоді для попередження правопорушень, алкогольної і наркотичної залежності в місті; формування професійно значущих якостей особистості, ставлення до праці; вміння учнів цілеспрямовано організовувати своє дозвілля в канікулярний період.

Створюючи програму психологічного супроводу профілактики девіантності у молодших школярів з різним темпом психічного розвитку, варто спиратися на такі основоположні психолого-педагогічні принципи, як:

- принцип інтеграції зусиль, який обумовлює спільну діяльність всіх суб'єктів (психолога, педагогів, батьків, дітей, адміністрації школи та ін.) психологічного супроводу вторинної профілактики девіантності у дітей в рамках єдиної системи цінностей, поглядів, мотивів, на основі взаємної поваги та спільного обговорення проблем і труднощів, що виникають в ході реалізації програми психологічного супроводу;

- принцип системності і безперервності. Психологічний супровід являє собою пролонгований, безперервний процес, який вибудовується як система діяльності всіх суб'єктів даного процесу;

- принцип комплексності, який має на увазі організацію діяльності різних фахівців (класних керівників, вчителів, психолога, педагога-психолога, соціального педагога, логопеда, дефектолога, адміністрації школи та ін.) у вирішенні завдань психологічного супроводу вторинної профілактики девіантності у дітей;

- принцип гуманістичної спрямованості. Ставлення дорослих до дитини розглядається як визнання цінності його особистості і побудова з них суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Даний принцип дає можливість дитині усвідомити свою значимість, повноправності у відносинах з дорослими, а дорослим відчувати в дитині особистість;

- принцип «на стороні дитини». В процесі взаємодії всіх учасників психологічного супроводу пріоритетним є врахування інтересів і потреб самого супроводжуваного (дитини).

Крім того, в основу реалізації програми психологічного супроводу з проблеми дослідження були покладені наступні підходи:

1) активної участі батьків у процесі психологічного супроводу профілактики девіантності у дітей. Це дозволяє підвищити педагогічну грамотність, психологічну компетентність батьків і активізувати механізми особистісного саморозвитку;

2) індивідуального і диференційованого взаємодії з дітьми, що передбачає врахування особливостей і можливостей кожної дитини і психолого-педагогічних відмінностей між групами дітей;

3) безоціночного прийняття дитини, особливо дитини з затримкою психічного розвитку. Даний підхід передбачає безумовне прийняття дитини як цілісної особистості, не піддаючи його критиці, осуду, а проявляючи по відношенню до нього толерантність і терпіння;

4) врахування індивідуальних і вікових психологічних особливостей особистості учнів молодшого шкільного віку з різним темпом психічного розвитку;

5) врахування психологічних особливостей прояву девіантності у дітей молодшого шкільного віку з різним темпом психічного розвитку.

Були проведені бесіди з батьками учнів, які схильні до правопорушень, індивідуальні бесіди з учнями, класна година на тему «Мої права та обов'язки». За допомогою анкетування, під час бесід з батьками, були виявлені певні інтереси учнів, їхня поведінка вдома, в колі друзів, контроль батьків за навчанням дітей. На основі програми та заходів, що були проведені за цей період, восени відбулось повторне анкетування за методикою Філіпса та було виявлено наступні зміни у рівні тривожності учнів:

Таблиця 2.3

Рівень тривожності

Показники	Рівні тривожності			
	Високий	Підвищений	Середній	Низький
Загальна тривожність	0 %	0 %	30 %	70 %
Переживання соціального стресу	0 %	0 %	35 %	65 %
Фрустрація потреби в досягненні успіху	0 %	0 %	75 %	25 %

Продовження таблиці 2.3.

<u>Страх</u> самови- раження	5 %	0 %	65 %	30 %
<u>Страх</u> ситуації перевірки знань	10 %	10 %	30 %	50 %
Страх не відповідати очікуванням оточуючих	0 %	15 %	40 %	45 %
Низький фізіологічний опір стресу	0 %	0 %	20 %	80 %
Проблеми страху у стосунках з учителями	0 %	20 %	60 %	20 %

За результатами проведення діагностики рівня шкільної тривожності була проведена також повторна діагностика агресивної поведінки учнів. За результатами проведення методики було виявлено:

Таблиця 2.4

Схильність до поведінки, що відхиляється

Прізвище	Показники агресії (к-сть балів)				Загаль- ний рівень прояв у агресії
	Пряма вербальна агресія	Косвена вербальна агресія	Косвена фізична агресія	Пряма фізична агресія	
Ілля В.	4	4	6	5	17

Продовження таблиці 2.4.

Микола М.	6	3	5	7	20
Владислав М.	5	4	7	8	22
Сергій С.	4	-----	6	6	21
Артем Ч.	4	5	4	6	15
Евген Р.	3	4	-----	6	17
Василь Н.	5	4	6	7	20
Костянтин Д.	6	3	5	5	17
Софія Д.	5	4	7	7	23
Мілана В.	5	3	----	----	14
Ольга Р.	4	4	7	6	18
Ксенія П.	5	4	6	5	20

Також вдруге була проведена методика діагностики схильності до відхилення поведінки за А.Н. Орловим, за результатами анкетування було виявлено зміни в поведінці Сергія С. та Софії Д. до девіантної поведінки. По отриманим результатам були намічені позитивні тенденції у поведінці усього класу та окремих дітей, таких як Сергій С., покращилась поведінка на уроках та перервах.

2.3. Аналіз результатів впровадження програми реабілітації підлітків старшого шкільного віку з девіантною поведінкою

Для корекції девіантної поведінки необхідно створення в школі умов, які не провокують відхилення, а розширюють безпечний для дитини простір, де йому добре і цікаво; корекція взаємин у сім'ї, формування у батьків позиції довіри до школи; створення механізму роботи програми по зниженню рівня злочинності серед учнів.

Також необхідно надавати своєчасну психолого-педагогічну підтримку дитині, що опинилася в складній життєвій ситуації; сприяти формуванню у дітей та підлітків «здорових» моделей способу життя, що надають можливості для реалізації особистісного потенціалу; сприяти підвищенню психолого-педагогічної компетентності дорослих (батьків, педагогів і всіх працівників школи); залучити в виховний процес школи представників громадськості та протистояти залученню підлітків у злочинну діяльність.

Також необхідно скласти координаційний план роботи з дітьми групи ризику, до нього мають входити соціальний паспорт класу, характеристики на дітей які відносяться до групи ризику та виявлення дітей, які перебувають у важкій життєвій ситуації.

Робота соціального педагога з девіантними підлітками в школі включає в себе такі складові, як: робота в школі; робота поза школою; робота з батьками.

При організації роботи соціального педагога з девіантними підлітками в школі рекомендовано [4]:

- з'ясувати причини негативних вчинків підлітків-девіантів. Для цього соціальному педагогу необхідно провести тестування, інтерв'ювання підлітків не тільки з метою з'ясування цих причин, а й для надання допомоги в їх усуненні;

- допомогти позбутися від дистресу, виговоритися, розвантажити підлітка морально і психологічно (потрібна взаємодія з батьками, психологом, в деяких випадках з такими фахівцями як психіатр, невропатолог, нарколог і ін.). В даному випадку необхідно проведення індивідуального консультування [43];

- включити підлітка в групу підтримки, організувати заходи, дозволяють підлітку знайти в собі позитивне і розвинути його, проявити свої позитивні якості, психологічно розкріпачитися [50];

- спільно зі шкільним психологом провести цикл групових і індивідуальних тренінгових занять. Мета тренінгових занять – зниження рівня агресивності, розвиток самоконтролю, корекція негативних соціальних установок, самооцінки, різних порушень у взаєминах з дорослими і

однолітками, розвиток у підлітків уявлень про себе, своє майбутнє, формування ціннісних орієнтацій і моральних норм та ін. [1].

Необхідно пам'ятати і про те, що підлітки з девіантною поведінкою, як правило, виявляються важкими в спілкуванні. В даному випадку потрібно докласти чимало зусиль, щоб встановити контакт з такими підлітками.

Методика контактної взаємодії, автором якої є Л.Б. Філонов, допоможе фахівця в рішенні цієї проблеми. Л.Б. Філонов зазначає, що «... контактна взаємодія – це така модель поведінки ініціатора контакту, що викликає і підсилює в іншій людині потребу в контакті, продовженні спілкування, потреба в висловлюваннях і повідомленнях» [29, 61]. Автор методики розуміє контакт як «... довірчі відносини, позитивно пережитий психічний стан, як інструмент дослідження і вивчення і корекції. Метою застосування методики є скорочення дистанції між людьми і саморозкриття особистості в процесі спілкування» [47].

Взаємодія з девіантною підлітків, на думку автора, розгортається в шести стадіях: «розташування до спілкування, пошук загального інтересу, з'ясування передбачуваних позитивних для спілкування і демонстрованих якостей, з'ясування небезпечних для спілкування і демонстрованих якостей, адаптивне поведінка партнерів, встановлення оптимальних відносин» [48].

При роботі соціального педагога з девіантними підлітками поза школою рекомендовано:

- організувати роботу з подолання негативних впливів соціального середовища, так як девіантна поведінка підлітків супроводжується зазвичай деформацією соціальних зв'язків, відчуженням їх від основних інститутів соціалізації, перш за все сім'ї та школи, які, в свою чергу, могли послужити причиною девіацій [20];

- сприяти організації дозвілля підлітків. «Дозвільна сфера життєдіяльності підлітків може виконувати наступні функції: відновлення фізичних і духовних сил, розвиток їх здібностей і інтересів і вільне спілкування зі значимими для підлітка людьми. Відмітна особливість сфери дозвілля -

добровільний, в залежності від інтересів і потреб підлітка, вибір форм дозвіллевої діяльності» [49]. В організації дозвілля підлітків велику роль відіграють установи додаткової освіти. Завдяки установам додаткової освіти у дитини з'являються широкі можливості для різноманітної діяльності в різних освітніх областях, дитячих об'єднаннях, групах. Діючи і спілкуючись, дитина усвідомлює і задовольняє свої інтереси і потреби. Безпосередньо профілактика девіацій здійснюється через включення підлітка в діяльність, тим самим відбувається підкріплення можливості створення ситуацій самореалізації, самовираження і самоствердження. Дуже важливо створити доброзичливу, психологічно комфортну обстановку, в якій підліток легко адаптується. Створений комфорт підкріплюється можливістю вільного вибору і вільної зміни виду діяльності: підліток можна знайти той напрямок, який дозволить йому відчувати ситуацію успіху, зміцнити своє особистісне гідності [49].

При роботі соціального педагога з батьками девіантних підлітків рекомендується [21]:

- вивчення сімейних проблем підлітка (через особиста справа, бесіди з друзями школяра, бесіди з учителями тощо);
- встановлення контакту з сім'єю, при необхідності захисту прав підлітка
- жорстке втручання і залучення батьків до відповідальності за відсторонення від виховання;
- відвідування сімей з метою вивчення умов, в яких живе підліток;
- проведення індивідуальних консультацій з метою освіти і надання необхідної допомоги.

Що сприяє результативності профілактики девіантної поведінки неповнолітніх? Уявімо деякі рекомендації батькам:

- створюйте в родині сприятливу моральну обстановку, позитивні сімейні взаємини, які будуть сприяти гармонійному розвитку дитини;
- пам'ятайте, аморальна сімейна обстановка (грубість, крики та ін.) крім негативного прикладу призводить до серйозним психічним травм, порушень фізичного і соціального розвитку дітей;

- будьте послідовні у виборі виховної тактики в сім'ї. Виникаючі різкі емоційні перепади у відносинах з дітьми - від покарання, сліз, лайки до всепрощення - призводять до того, що дитина стає некерованою, і маніпулює батьками;

- уникайте розбіжності у вимогах дорослих. Так звані батьківські ножиці (мати вирішує, батько забороняє, бабуся дозволяє все і ін.) дезорієнтують дитину в системі вимог дорослих і створюють у нього установку: коли все можна, тоді можна все;

- прагніть бути прикладом для дітей. якщо батьки вчать дитину певним правилам поведінки, а самі не дотримуються їх (кажуть одне, а роблять інше), то найімовірніше всього дитина засвоїть модель практичного поведінки батьків. Відоме висловлювання Сенеки: «Важко привести до добру мораллю, легко - прикладом »;

- приймайте дитину такою, якою вона є (негарною, якщо погано встигає з навчальних предметів, агресивний та ін.). Безумовне прийняття дитини батьками дозволяє їй відчувати свою потрібність;

- якщо ж дитина любима тільки за певні досягнення, їй доводиться підлаштовуватися до оцінки батьків, орієнтуватися на зовнішні оцінки. В результаті можуть виростати брехливі, спритні діти;

- включайте дітей у позитивно орієнтовані види діяльності (відвідування гуртків, секцій, заняття спортом та ін.), які є доцільною формою попередження відхилень у поведінці неповнолітніх;

- захищайте дітей від негативного впливу засобів масової інформації (сцени насильства, жорстокості, ідеї легкого отримання прибутку та ін.), контролюйте інформацію, одержувану дітьми. Це дозволить уникнути негативних прикладів, запобіжить моральному розбещенню дітей;

- не перекладайте виховання дитини на бабусь та дідусів, гувернанток та ін. Самоусунення батьків від виховання дитини може усунути і саму дитину з сім'ї, виштовхнути на вулицю;

- будьте розумні у своїй батьківській любові;
- не слід будувати відносини з оточуючими за принципом «наша дитина завжди права», в суперечливих ситуаціях завжди відстоювати позицію дитини, так як діти в таких сім'ях виростають брехливими і жорстокими, впевненими в батьківському захисті.

ВИСНОВКИ

Аналіз літературних джерел за результатами дослідження курсової роботи дозволяє зробити наступні висновки:

1. Девіантність – це відхилення від правильної лінії руху, відхилення від норми. Термін «девіація» вживається у фізиці, біології, радіотехніці, психології та інших галузях пізнання. Соціальна девіація, як науковий предмет соціальної філософії, є соціальним явищем, властивим для суспільних відносин, пов'язаним з відхиленнями поведінки людей від загальноприйнятих соціальних норм і властивим не лише окремим індивідам, але й соціальним групам, певним віковим категоріям, соціальним прошаркам суспільства. Соціальна девіантність молоді – це свідомо вибіркове порушення молоддю загальноприйнятих у нашому суспільстві соціальних норм співжиття.

2. Молодіжне соціальне середовище є тією сферою, де найбільш повно проявляється девіантність поведінки молоді. Оскільки молодь являє собою соціально-демографічну верству суспільства, яка характеризується своєрідними біо-соціо-психологічними особливостями і є частиною соціальної структури суспільства, то молодіжне середовище слід розглядати як складовий компонент загального соціального середовища суспільства. Молодіжне середовище функціонує і розвивається за загальними закономірностями суспільного розвитку, однак, будучи відносно самостійним, воно має певні особливості, зумовлені віковими характеристиками соціалізації особистості молодої людини. Молодіжне соціальне середовище не є однорідним, а являє собою об'єднання декількох різних вікових груп молоді, зокрема: підліткову групу, ранню юнацьку групу та групу, яку прийнято називати зв'язуючою ланкою між юністю і дорослістю. Кожна вікова група – це своєрідні мікросередовища, які у своїй єдності утворюють молодіжне соціальне макросередовище, до якого окремими ланками входять також мікросередовища, утворені за спільними інтересами, за місцем проживання, за місцем навчання, трудової діяльності

тощо. У таких мікросередовищах утворюється певна атмосфера, яка або сприяє девіантності поведінки своїх членів і може являти собою організоване злочинне угруповання, або ж стоїть на перешкоді поширення девіантності серед молоді. Кожна молода особа може входити до декількох мікросередовищ одночасно.

3. При профілактиці девіантної поведінки підлітків необхідно створити в школі умови, які не провокують відхилення, а розширюють безпечний для дитини простір, де йому добре і цікаво; корекція взаємин у сім'ї, формування у батьків позиції довіри до школи; створення механізму роботи програми по зниженню рівня злочинності серед учнів.

Надавати своєчасну психолого-педагогічну підтримку дитині, що опинилася в складній життєвій ситуації; сприяти формуванню у дітей та підлітків «здорових» моделей способу життя, що надають можливості для реалізації особистісного потенціалу; сприяти підвищенню психолого-педагогічної компетентності дорослих (батьків, педагогів і всіх працівників школи); залучити в виховний процес школи представників громадськості та протистояти залученню підлітків у злочинну діяльність.

4. Для виявлення девіантної поведінки серед підлітків було використано методики за Філіпсом, Е. Ілліним, П. Ковалевим і А. Орловим.

Корекція девіантної поведінки серед підлітків позитивно впливає на взаємини у сім'ї, розширює безпечний для дитини простір де йому добре та цікаво, знижує рівень злочинності серед підлітків, сприяє формуванню у дітей та підлітків «здорових» моделей способу життя.

Результати отриманих даних дослідження свідчать про те, що при корекції девіантної поведінки розширюється потенціал розвитку дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арон Р. Етапи розвитку соціологічної думки. Київ: Юніверс, 2004. 688 с.
2. Афанасьєва В.В. Профілактика та корекція девіантної поведінки підлітків у навчальному процесі. Луганськ : ЛНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2009. 47 с.
3. Балакирева О.М. Профілактика вживання алкоголю, наркотиків і токсичних речовин серед молоді. *Молодь України: стан, проблеми, шляхи розв'язання*. 1998. № 7. С. 34-38.
4. Баранов В. В., Похлебна І. О. Дослідження автобіографії дев'ятого підлітка як один з прийомів виявлення його де соціалізації. *Практична психологія і соціальна робота*. 2001. № 9. С.17.
5. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
6. Бенько Л. Нормативна і девіантна поведінка особистості в умовах соціалізації. *Соціальна психологія*. № 3 (29). 2004. С.14-17.
7. Бесєдін А. А. Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх: автореферат дис. ... на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук. Харків, 2002. 25 с.
8. Бех І. Д. Психологічний аналіз довільної поведінки особистості: наук.–метод. зб. Київ: Освіта, 1993. С. 45-48.
9. Бондаренко А.Ф. Психологічна допомога: теорія та практика. Вид-во 3-є, випр. та допо. Москва : Незалежна фірма «Клас», 2001. 216 с.
10. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. МАУП, 2006. 88 с.
11. Булінг – ми всі можемо допомогти це зупинити. Посібник для батьків учнів початкових і середніх шкіл. Весна, 2013. 11 с. URL : <https://www.edu.gov.on.ca/eng/multi/ukrainian/BullyingUK.pdf>
12. Бурлачук Л.Ф. Дослідження особистості в клінічній психології. Київ: Вища школа, 1979. 176 с.

13. Важковиховуваність: сутність, причини, реабілітація : навч. посібник для соц. п-ів та практичних пс-ів освітніх закладів. Полякова О. М. (за ред.). Суми: Університетська книга, 2009. 346 с.
14. Вакуленко О.В. Взаємозв'язок здорового способу життя та процесу соціалізації особистості. *Український соціум*. 2003. № 1. С.123-128.
15. Ветров Н. И. Профилактика правонарушений среди молодежи. Москва: Наука, 1980. 89 с.
16. Волков Ю. Социология. Девиация и социальный контроль. URL : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/volkov/05.php.
17. Волченко Л. П. Соціально-нормативна поведінка старших школярів та соціальнопсихологічні впливи. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 121. С. 69-72. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VchdpuPH_2014_121_17.pdf
18. Вольнова Л. М. Виявлення ознак важковихованості у підлітків як передумова профілактики їх девіантної поведінки. *Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. Івана Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Максименко С.Д. (ред.). №29. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2015. URL: http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/19239/5/%2bvolnova.vyjavlennya_oznak_vazhkovyih.stattya.pdf
19. Гаврилов Н.І. Філософія: навчальний посібник. Донецьк: ДонДАУ, 2001.
20. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
21. Гарькавець С.О. Передумови формування девіантної поведінки особистості в юнацькому віці. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*. Т. XIII, Ч. 5. Київ, 2011. С. 63-70.
22. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория. *Социс*. 1991. №4. С. 23-27.

23. Головаха Є. Динаміка соціального самопочуття населення України. Україна, 2002.
24. Головаха Є. І., Н. В. Паніна. Соціальне безумство : історія, теорія і сучасна практика. Київ: Абрис, 1994. 168 с.
25. Голоцван О. А., Осташко С.І., Мешкова О.М.. Надання медико-соціальних послуг дітям та молоді на основі дружнього підходу: методичні рекомендації. Київ, 2008. 179 с.
26. Гофман А. Б. Социология Эмиля Дюркгейма. Москва : Канон. 1995. 307 с.
27. Гофман А. Б. Сім лекцій по історії соціології. Москва : Книжный дом «Университет», 2001. 216 с.
28. Громов И. А., Мацкевич А.Ю. «Социологизм» Э. Дюркгейма как методология научного исследования общества. *Западная теоретическая социология*. URL : http://society.polbu.ru/gromov_sociology/ch12_all.html
29. Гузьман О. А. Комп'ютерна залежність підлітків: соціологічні аспекти дослідження. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (52). С. 369-380.
30. Даньшин І, Лисодєд О. До питання про поняття злочинної діяльності. *Вісник Академії правових наук України*. № 5. 1998. URL : <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/4691>
31. Дербенев Д.П. Соціальна адаптація підлітків. *Соціологічний журнал*. 1997. № 1-2. С. 65-72.
32. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). Київ, 1993. 61 с.
33. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд. Пер, с фр. В. А. Базарова. Москва: Мысль, 1994. 399 с.
34. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. Москва: Канон, 1995. С. 307-345.
35. Життєві кризи особистості: наук.-методичний посібник у 2 ч.: Ч. 1 : *Психологія життєвих криз особистості*. Доній В.М., Несен Г.М., Сохань Л. В., Єрмоков І. Г. (ред.). Київ: ІЗМН, 1998. 139 с.

36. Зайцева З. Г. Школа та важковиховувані підлітки. Київ: Рад. шк., 1989. 78 с.
37. Зайчук О. Теорія держави і права. Київ Юрінком Інтер, 2006. С 277-288.
38. Запобігання відхиленням у поведінці школярів / за ред. Кобзарь Б. С., Петухова Е. І. Київ: Вища школа, 1992. 143 с.
39. Злобіна О. Громадянський простір України: ступінь ідентифікації та чинники консолідації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. № 2. С. 177-194.
40. Іванов В.Н. Девіантна поведінка: причини і масштаби. *Соціально-політичний журнал*. 1995. № 2. С. 28-35.
41. Кавалеров А. І. Молодіжне середовище в його девіантному вимірі : монографія. Одеса: Астропринт, 2005. 128 с.
42. Капська А. Й. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи: Капська А.Й., Безпалько О. В., Вайнола Р. Х. (ред). Київ, 2001. 129 с.
43. Квітковська Н. В. Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція): навч.-метод. Посібник. Миколаїв, 2010. 240 с.
44. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма: монографія. Ірпінь: Академія державної податкової служби України, 2002. 134 с.
45. Кіричевська Е. В. Чинники віктимізації сучасного старшокласника. *Проблеми загальної та педагогічної психології. Зб. наук. праць Ін-т пс-ії ім. Г.С. Костюка АПН України*. Т.ХІ, част.2. Київ, 2009. С. 170-180.
46. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения: учеб. пособие для вузов. Москва, 2001. 160 с.
47. Клінард, Маршалл Б. Аномія і девіантна поведінка. Нью-Йорк : Вільна преса. 1964. 343 с.
48. Коваль Л. Г. Соціальна педагогіка. Соціальна робота: навч. посібник / за ред. Коваль Л.Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р. Київ, 1997. 392 с.
49. Козлов Т. І. Профілактика провпорущень неповнолітніх. Київ: Юридична література, 1990. 156 с.

50. Комарова В.В. Алкоголізм, сім'я, спадковість. Київ: Здоров'я, 1981. 127 с.
51. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение : норма и патология. Москва, 1982. 156 с. Кудрявцев С.В. Изучение преступного насилия: социально-психологические аспекты. *Психологический журнал*. 1988. №2. С. 18-23.
52. Кудрявцев В.Н. Соціальні відхилення та їх попередження. Механізми соціальної деформації. *Питання філософії*. 1989. № 3. С. 15-21.
53. Лактионова Г. М. Крупный город как среда социализации (Теоретико-методологический аспект). *Соціально-педагогічні та медикопсихологічні заходи протидії вживанню наркогенних засобів неповнолітніми і молоддю*: наук.-метод посіб. Київ: АЛД, 1995. С. 16-32.
54. Ланцова Л.А., Шурупова М.Ф. Соціологічна теорія девиантного поведіння. *Соціально-політичний журнал*. 1993. № 4 С. 22-27.
55. Линник Л. М. Соціально-педагогічна діагностика як умова успішної профілактики негативних проявів у поведінці неповнолітніх. *Розвиток освіти в умовах поліетнічного регіону*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Ялта, 5-7 квітня 2007 р. Ялта : РВВ КГУ, 2007. С.195-201.
56. Лозниця В.С. Психологія і педагогіка: Основні положення: навч. посіб. Київ: Екс-об., 1999. 304 с.
57. Лунев В.В. Мотивація злочинної поведінки. Москва, 1991. С. 24–29.
58. Максимова Н. Ю., Толстоухова С. В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. Київ: УДЦССМ, 2000. 82 с.
59. Малихіна Т.П. Психолого – педагогічна робота з попередження аморальної поведінки підлітків. *Рідна школа*. 1999. № 9. С. 50-53.
60. Малихіна Т.П. Психологічні умови попередження аморальної поведінки підлітків: навч. посіб. Київ: Академія, 2001. С. 25.
61. Максимова Н. Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами: метод. реком. Київ: ІЗМН, 1997. 225 с.

62. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки : навч. посіб. Київ: Либідь, 2011. 520 с.
63. Мартинюк О. І. Проблеми життєвого самовизначення молоді. Київ, 1993. 126 с.
64. Міщик Л. І., Білоусова З. Г. Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків. Запоріжжя : ЗДУ, 2003. 108 с.
65. Моніторинг соціальних змін / під ред. Ворона В., Шульна М. Київ : Інститут соціології НАН України, 2002. С. 320-327.
66. Немченко С. Г. Педагогічна корекція девіантної поведінки старшокласників загальноосвітньої школи : монографія. Донецьк : Юго-Восток, 2008. 262 с.
67. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: посібник. Київ: Академвидав, 2003. 448 с.
68. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч. посіб. Київ: ВіАН, 1996. 352 с.
69. Оржеховська В. Превентивна педагогіка: навч. посіб. Черкаси: Вид-во Чабаненко Ю., 2007. 284 с.
70. Паніна Н. В. Молодь України: структура цінностей, соціальне самопочуття, та морально-психологічний стан в умовах тотальної аномії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 1. С. 5-26.
71. Панькова О. В. Особливості соціальної адаптації особистості і населення в умовах соціально-економічної кризи. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління* : зб. наукових праць ДонДУУ. Донецьк : ДонДУУ, 2009. С. 275-281.
72. Парфанович І. І. Система попередження і подолання девіантної поведінки дівчат : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2012. 367 с.
73. Підліток у великому місті і фактори та механізми соціалізації: колективна монографія / під ред. Сокур'янська Л.Г. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, 2000. С. 185-194.

74. Підліток: як йому допомогти / Т. Гончаренко. Київ : Ред. загальнопед. газ., 2004. 120 с.
75. Проект Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Педагогічна газета*. 2000. № 6, 72 с.
76. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів. Харків : Прапор, 2009. 672 с.
77. Психолого-педагогічні роботи з «дітьми-вулиці» / під ред. Толстоухова С. В., Пінчук І. М. Київ : ІДЦ ССМ, 2000. 89 с.
78. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття. Доній В.М., Несен Т.М., Єрмаков І.Г. (ред.). Київ: ІЗМН, 1998р. Ч 1. 320 с.
79. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття. Доній В.М., Несен Т.М., Єрмаков І.Г. (ред.). Київ: ІЗМН, 1998р. Ч 2. 520 с.
80. Саранулова С. Неординарна та девіантна поведінка дітей. *Світло*. 2001. № 1. 43-45 с.
81. Словарь практического психолога. Головин С.Ю. (ред.). Минск : Москва изд. АСТ, 2001. 800с.
82. Сорочинська В. Є. Основи превентивної педагогіки: навч. посіб. Вінниця: Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського, 2008. 173 с.
83. Соціальні служби – родини: Розвиток нових підходів в Україні / Грига І. М., Семигіна Т.В. Київ, 2002. 128 с.
84. Соціологія: навч. посіб.: Макеєва С.О. (ред.). 3-тє вид. Київ: Т-во «Знання», КОО, 2005. 455 с.
85. Степанов В. Ю. Вплив засобів масової інформації на свідомість молоді. *Культура України*. 2012. № 38. С. 57-63.
86. Тарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота : навч.- метод. посіб. Ч.1. Чернівці: Рута, 2003. 82 с.
87. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін: Ворона В., Шульга М. (ред). Київ: Ін-т соціології НАН України, 2009. 244 с.
88. Українське суспільство 1994-2004. Соціологічний моніторинг: Паніна Н. (ред.). Київ : Заповіт, 2005. 64 с.

89. Федоров І. О. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх як соціально-педагогічна проблема. *Вісник Глухівського держ. пед. ун-ту*. 2011. № 18. С. 120-125.
90. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2011. 492 с.
91. Фіцула М. М. Методика попередження і подолання педагогічної занедбаності учнів загальноосвітніх шкіл. Ужгород, Тернопіль : Мистецька лінія, 2002. 228 с.
92. Фролов С. С. Соціологія : підручник. Москва: Гардарики, 1999.
93. Чуносів М. Делінквентна поведінка неповнолітніх як об'єкт теоретичного аналізу. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2013. №8(1). С. 255-260. URL : [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppsv_2013_8\(1\)__43.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ppsv_2013_8(1)__43.pdf)
94. Юрій М. Ф. Соціологія. Київ : Дакор., 2004. С 200-257.
95. *Le Suicide, etude de sociologie. Paris. Alcan, 1897.* Paris: P.U.F., 1960. 54 p.
96. Olweus Bullying Prevention Program, 2003. URL : www.clemson.edu/olweus

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест шкільної тривожності Філіпса

Інструкція. Тест складається з 58 запитань. Діти, зараз вам будуть запропоновані запитання про те, як ви себе відчуваєте у школі. Старайтеся відповісти щиро і правдиво, тут немає правильних або неправильних, хороших або поганих відповідей. Над запитаннями довго не замислюйтесь.

На аркуші для відповідей угорі напишіть своє ім'я, прізвище й клас. Відповідаючи на запитання, записуйте його номер і відповідь «+», якщо погоджуєтесь, й «-», якщо ні.

Текст опитувальника

1. Чи важко тобі встигати разом із класом?
2. Чи хвилюєшся ти, коли вчитель каже, що збирається перевірити, наскільки ти знаєш матеріал?
3. Чи важко тобі працювати в класі так, як цього хоче вчитель?
4. Чи сниться тобі інколи, що вчитель розлютився від того, що ти не знаєш уроку?
5. Чи траплялося, що хтось із твого класу бив або вдарив тебе?
6. Чи часто ти хочеш, щоб учитель не поспішав, пояснюючи новий матеріал, щоб ти зрозумів, про що він каже?
7. Чи сильно ти хвилюєшся при відповіді або виконанні завдання?
8. Чи буває так, що ти боїшся відповідати, оскільки остерігаєшся зробити помилку?
9. Чи тремтять у тебе коліна, коли тебе викликають відповідати?
10. Чи часто твої однокласники сміються з тебе, коли ви граєте у різні ігри?
11. Чи трапляється, що тобі ставлять нижчу оцінку, ніж ти очікував?

12. Чи хвилює тебе питання про те, чи не залишать тебе на другий рік?
13. Чи намагаєшся ти уникнути ігор, у яких робиться вибір, тому що тебе зазвичай не обирають?
14. Чи буває часом, що ти весь тремтиш, коли тебе викликають відповідати?
15. Чи часто у тебе виникає відчуття, що ніхто з твоїх однокласників не хоче робити того, що хочеш ти?
16. Чи сильно ти хвилюєшся перед тим, як почати виконувати завдання?
17. Чи важко тобі отримувати такі оцінки, яких очікують батьки?
18. Чи боїшся часом, що тобі стане зле у класі?
19. Чи будуть твої однокласники сміятися з тебе в разі, якщо ти зробиш помилку під час відповіді?
20. Чи схожий ти на однокласників?
21. Чи тривожишся ти після виконання завдання про те, наскільки добре ти з ним упорався?
22. Коли ти працюєш у класі, чи впевнений у тому, що все добре запам'ятаєш?
23. Чи сниться тобі іноді, що ти у школі й не можеш відповісти на запитання учителя?
24. Чи правда, що більшість дітей ставляться до тебе доброзичливо?
25. Чи працюєш ти старанніше, якщо знаєш, що результати твоєї роботи будуть порівнюватися у класі з результатами твоїх однокласників?
26. Чи часто ти мрієш про те, щоб менше хвилюватися, коли тебе викликають відповідати?
27. Чи боїшся ти іноді вступати у суперечку?
28. Чи не трапляється, що твоє серце починає сильно битися, коли учитель каже, що збирається перевірити твою готовність до уроку?
29. Коли ти отримуєш хороші оцінки, чи думає хтось із твоїх друзів, що ти хочеш вислужитися?

30. Чи добре ти себе почуваш із тими однокласниками, до яких інші діти ставляться з особливою повагою?
31. Чи буває, що деякі діти в класі говорять те, що тебе заторкує?
32. Як ти гадаєш, чи втрачають прихильність класу ті учні, які не можуть упоратися з навчанням?
33. Чи схоже на те, що більшість твоїх однокласників не звертають на тебе уваги?
34. Чи часто ти боїшся виглядати безглуздо?
35. Чи задоволений ти тим, як до тебе ставляться вчителі?
36. Чи допомагає твоя мама в організації шкільних вечірок, як інші мами твоїх однокласників?
37. Чи хвилювало тебе колись те, що думають про тебе навколишні?
38. Чи сподіваєшся ти вчитися у майбутньому краще, ніж зараз?
39. Чи вважаєш ти, що одягаєшся до школи так само добре, як і твої однокласники?
40. Чи часто ти замислюєшся, відповідаючи на уроці, що про тебе в цей час думають інші?
41. Чи мають здібні учні якісь виняткові права, яких не мають інші учні в класі?
42. Чи дратує деяких твоїх однокласників, коли тобі вдається бути кращим за них?
43. Чи задоволений ти тим, як до тебе ставляться твої однокласники?
44. Чи добре ти почувашся, коли залишаєшся наодинці з учителем?
45. Чи висміюють однокласники часом твою зовнішність та поведінку?
46. Чи гадаєш ти, що переймаєшся своїми шкільними справами більше, ніж твої однокласники?
47. Якщо ти не можеш відповісти, коли тебе запитують, чи відчуваєш ти, що от-от розплачешся?
48. Коли ввечері ти лежиш у ліжку, чи думаєш ти часом із тривогою про те, що буде завтра в школі?

49. Працюючи над складним завданням, чи відчуваєш ти інколи, що абсолютно забув речі, які добре знав раніше?

50. Чи тремтить трохи твоя рука, коли ти працюєш над завданням?

51. Чи відчуваєш ти, що починаєш нервувати, коли учитель каже, що збирається дати класу завдання?

52. Чи лякає тебе перевірка твоїх завдань у класі?

53. Коли вчитель говорить, що збирається дати класу завдання, чи боїшся ти, що не впораєшся з ним?

54. Чи снилося тобі часом, що твої однокласники можуть зробити те, чого не можеш ти?

55. Коли учитель пояснює матеріал, чи здається тобі, що твої однокласники розуміють його краще за тебе?

56. Чи тривожися ти по дорозі до школи, що вчитель може дати класу перевірочну роботу?

57. Виконуючи завдання, чи відчуваєш ти, що робиш це погано?

58. Чи тремтить злегка твоя рука, коли вчитель просить виконати завдання на дошці перед усім класом?

Ключ до запитань: «+» - Так, «-» – Ні

1-	11+	21-	31-	41+	51-
2-	12-	22+	32-	42-	52-
3-	13-	23-	33-	43+	53-
4-	14-	24+	34-	44+	54-
5-	15-	25+	35+	45-	55-
6-	16-	26-	36+	46-	56-
7-	17-	27-	37-	47-	57-

8-	18-	28-	38+	48-	58-
9-	19-	29-	39+	49-	
10-	20+	30+	40-	50-	

Опрацювання та інтерпретування результатів

Виокремлюють запитання, відповіді на які не збігаються із ключем тесту. Наприклад, на 58-ме запитання дитина відповіла «Так», тоді як у ключі цьому запитанню відповідає «-», тобто відповідь «Ні». Відповіді, що не збігаються з ключем, – це прояви тривожності. Під час обробки підраховується:

- загальна кількість розбіжностей по всьому тесту: понад 50%- підвищена тривожність; понад 75 % – висока тривожність;
- кількість збігів за кожним із 8 чинників тривожності, що виділені у тесті.

Рівень тривожності визначається так само, як і в першому випадку. Аналізується загальний внутрішній емоційний стан учня, який багато в чому визначається наявністю тих чи інших тривожних синдромів (факторів) та їх кількістю.

Чинник	Номер запитання
1. Загальна тривожність у школі.	2,4,7,12,16,21,23,28,46,47,48,49,50,51,52,53,54,55,56,57,58 S=22
2. Переживання соціального стресу.	5,10,15,20,24,30,33,36,39,42,44 S=11
3. Фрустрація потреби в досягненні успіху.	1,3,6,11,17,19,25,29,32,35,38,41,43 S=13
4. Страх самовираження.	27,31,34,37,40,45 S=6
5. Страх ситуації перевірки знань.	2,7,12,16,21,26 S=6
6. Страх невідповідності очікуванням оточення.	3,8,13,17,22 S=5

7. Низька фізіологічна опірність стресові.	9,14,18,23,28 S=5
8. Проблеми і страхи у стосунках з учителями.	2,6,11,32,35,41,44,47 S=8

Додаток Б

Методика «агресивна поведінка» (за є. Ільїним та п. Ковальовим)

Мета: визначення стриманості/нестриманості й типу агресивної поведінки.

Інструкція. На кожне твердження треба дати відповідь «так» (знак «+») або «ні» (знак «-»).

1. Я не можу втриматися від грубих слів, якщо хтось не згоден зі мною.
2. Інколи я пліткую про людей, яких недолюблюю.
3. Я ніколи не драбуюся настільки, щоб кидатися предметами.
4. Я рідко даю здачу, якщо мене вдарять.
5. Інколи я в грубій формі вимагаю, щоб поважали мої права.
6. Від люті я часто проклинаю свого кривдника.
7. Я можу пригадати випадки, коли був такий злий, що -хапав речі, які потрапляли під руку, і трошив їх.
8. Якщо я розізлюся, то можу вдарити людину.
9. Якщо мене хтось драгує, я готовий сказати все, що про нього думаю.
10. Якщо виникає конфлікт у школі, найчастіше я «розряджаюся», розмовляючи з друзями та близькими.
11. Інколи я виражаю свій гнів тим, що стукаю по столу кулаком.
12. Якщо для захисту моїх прав потрібно застосовувати фізичну силу, я так і роблю.
13. Коли на мене кричать, я кричу у відповідь.
14. Я часто розповідаю вдома про вади однокласників, які мене критикують.
15. Спересердя я можу штурнути все, що потрапить під ноги.
16. У дитинстві мені подобалося битися.
17. Я часто погрожую людям, хоч і не збираюся виконувати погроз.
18. Я часто обмірковую, що хочу сказати вчителю, але так і не роблю цього.

19.Я вважаю, що непристойно стукати по столу, навіть якщо людина сердита.

20.Якщо хтось узяв мою річ і не повертає, я можу застосувати силу.

21.Під час сварки я часто серджуся і кричу.

22.Я вважаю, що оцінювати людину поза очі неетично.

23.Не було такого, щоб я від злості щось розтрошив.

24.Я ніколи не застосовую фізичної сили для вирішення конфліктних питань.

25.Навіть якщо я злюся, грубі висловлювання не використовую.

26.Я не пліткую про людей, навіть якщо вони мені не дуже подобаються.

27.Я можу так розізлитися, що трошитиму все підряд.

28.Я не здатний ударити людину.

29.Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона цього заслуговує.

30.Інколи про себе я називаю поганими словами вчителя, якщо мені не подобаються його рішення.

31.Мені не подобаються люди, які виливають своє зло на дітей, роздаючи їм стусани.

32.Люди, які постійно чіпають вас, заслуговують на те, щоб їх ударили.

33.Хоч який би я не був злий, я намагаюся не ображати інших.

34.Після неприємностей у школі я часто конфліктую вдома.

35.Коли я хвилююся, то грюкаю дверима.

36.Я ніколи не любив битися.

37.Я буваю грубий із людьми, які мені не подобаються.

38.Якщо у транспорті мені наступили на ногу, я сварюся.

39.Я зневажаю батьків, які б'ють своїх дітей.

40.Краще переконати людину, ніж принижувати її фізично.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40

Ключ

1. Пряма вербальна агресія: «+» – 1, 5, 9, 13, 17, 21, 37; «-» – 25, 29, 33.
2. Непряма вербальна агресія: «+»– 2, 6, 10, 14, 18, 30, 34, 38; «-»– 22, 26.
3. Пряма фізична агресія: «+» — 8, 12, 16, 20, 32; «-»– 4 24, 28, 36, 40.
4. Непряма фізична агресія: «+»– 7, 11, 15, 27, 35; «-»– 3, 19, 23, 31, 39.

За кожен збіг нараховується 1 бал. Що більша загальна сума набраних балів, то вища схильність людини до агресії. Сума балів за пряму і непряму фізичну агресію та пряму вербальну агресію 20 і більше балів дає підстави говорити про нестриманість, 10 і менше – про стриманість (витримку).

Додаток В

Визначення схильності до поведінки, що відхиляється (А. Н. Орел)

Інструкція. Перед вами є ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашої – життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішите, чи вірно дане твердження по відношенню до вас. Якщо вірно, то на бланку відповідей поряд з номером, відповідним твердженню, в квадратику під позначенням «так» поставте хрестик або галочку. Якщо воно невірно, то поставте хрестик або галочку в квадратику під позначенням «ні». Якщо вам важко відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, який все-таки більше відповідає вашу думку. Потім таким же чином відповідайте на всі пункти опитувальника. Якщо помилитеся, то закресліть помилковий відповідь і поставте той, який вважаєте за потрібне. Пам'ятайте, що ви висловлюєте власну думку про себе зараз. Тут не може бути «поганих» або «хороших», «правильних» або «неправильних» відповідей. Дуже довго не обмірковуюйте відповідей, важлива ваша перша реакція на зміст тверджень. Поставтеся до роботи уважно і серйозно. Недбалість, а також прагнення «поліпшити» або «погіршити» відповіді призводять до недостовірних результатів. У випадку ускладнень ще раз прочитайте цю інструкцію або зверніться до того, хто проводить тестування. Не робіть ніяких позначок у тексті опитувальника.

Опитувальник

1. Я вважаю за краще одяг неяскравих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в яких-небудь бойових діях.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, виростає маминим синочком і нічого не може добитися в житті.
6. Я би взявся за небезпечну для життя роботу, якби за ший добре платили.

7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи надутий.
9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.
10. Я ціную в людях обережність і обачність.
11. Тільки слабкі і боягузливі люди виконують усі правила і закони.
12. Я волів би роботу, пов'язану зі змінами та подорожами.
13. Я завжди кажу тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі і впливаючі на психіку речовини - це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не вдаватися до лайок.
16. Я думаю, що мені б сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки він хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється до призначеного часу, то я зазвичай зберігаю спокій.
20. Мені зазвичай ускладнює роботу вимогу зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо відчуваєш сильний сексуальний (статевий) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибрати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно вибрати професію, то став би дегустатором вин.
27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: "Сім разів відміряй, один раз відріж».

30. Я завжди купую квитки у громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилятися.
34. Люди, які в житті йдуть за прислів'ям: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапив у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мене рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після низки образливих невдач.
37. Якби б у наш час проводилися б бої гладіаторів, то я б обов'язково в них прийняв участь.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народився в давні часи, то став би шляхетним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в кінофільмі немає жодної пристойної бійки - це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань – це нормально.
47. Іноді я сумую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то готовий висловити йому все, що я про нього думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальника хижих звірів.

52. Якщо вже ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати тільки дуже швидко.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.
54. Іноді я просто не можу втриматися від сміху, коли чую непристойну жарт.
55. Я намагаюся уникати в розмові виразів, які можуть збентежити оточуючих.
56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
61. Мене дратує, коли дівчата курять.
62. Мені подобається стан, який настає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.
63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розумів, що зараз не час і не місце.
64. Цигарка у важку хвилину мене заспокоює.
65. Мені легко змусити інших людей боятися мене, і іноді заради забави я це роблю.
66. Я зміг би своєю рукою стратити злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Задоволення - це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Я хотів би взяти участь в автомобільних гонках.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коли я був таким злим, що хапав першу ліпшу під руку річ і ламав її .
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.
74. Шкідливий вплив на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.
75. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.

76. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.
 77. Коли людина в запалі суперечки вдається до «сильних» виразами - це нормально.
 78. Я часто не можу стримати свої почуття.
 79. Бувало, що я запізнювався на уроки.
 80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
 81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
 82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
 83. Іноді траплялося, що я не виконував домашнє завдання.
 84. Я часто здійснюю вчинки під впливом миттєвого настрою.
 85. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
 86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
 87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
 88. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.
 89. Іноді я буваю так роздратований, що стукаю по столу кулаком.
 90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
 91. Я б спробував яку-небудь притуплювальну речовина, якби твердо знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
 92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
 93. Всякий бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
 94. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь вдарити,
 95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися від вживання спиртних напоїв.
 96. Я б міг на спір влізти на високу фабричну трубу.
 97. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти біль іншим людям.
 98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень управляти вертольотом.
- Обробка результатів. Ключі для підрахунку первинних «сирих» балів

Шкала установки на соціально-бажані відповіді:

2 (немає), 4 (немає), 6 (немає), 13 (так), 21 (немає), 23 (немає), 30 (да), 32 (так), 33 (немає), 38 (немає), 47 (немає), 54 (немає), 79 (немає), 83 (немає), 87 (немає) .

Шкала схильності до подолання норм і правил:

1 (немає), 10 (немає), 11 (так), 22 (так), 34 (да), 41 (так), 44 (так), 50 (так), 53 (так), 55 (немає), 59 (так), 61 (немає), 80 (да), 86 (немає), 88 (так), 91 (так), 93 (немає).

Шкала схильності до адиктивної поведінки:

14 (так), 18 (так), 22 (так), 26 (так), 27 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 43 (так), 46 (так), 59 (так), 60 (так), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 81 (Так), 91 (так), 95 (немає).

Шкала схильності до саморуйнівної поведінки:

3 (так), 6 (так), 9 (так), 12 (так), 16 (так), 24 (немає), 27 (так), 28 (так), 37 (так), 39 (так), 51 (так), 52 (так), 58 (так), 68 (так), 73 (так), 76 (немає), 90 (так), 91 (Так), 92 (так), 96 (так), 98 (так).

Шкала схильності до агресії та насильства:

3 (так), 5 (так), 15 (немає), 16 (так), 17 (так), 17 (так), 25 (так), 37 (так), 40 (немає), 42 (так), 45 (так), 48 (так), 49 (так), 51 (так), 65 (так), 66 (так), 70 (так), 71 (Так), 72 (так), 75 (немає), 77 (так), 82 (немає), 89 (так), 94 (так), 97 (так).

Шкала вольового контролю емоційних реакцій:

7 (так), 19 (так), 20 (так), 29 (немає), 36 (так), 49 (так), 56 (так), 57 (так), 69 (так), 70 (так), 71 (так), 78 (так), 84 (так), 89 (так), 94 (так).

Шкала схильності до деліквентної поведінки:

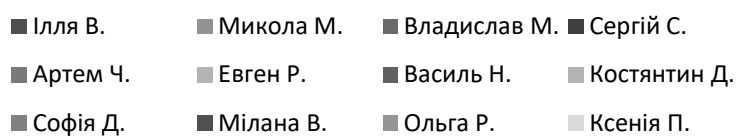
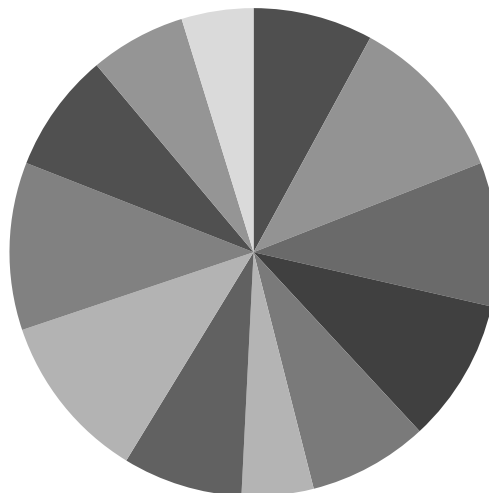
18 (так), 26 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 42 (так), 43 (так), 44 (так), 48 (так), 52 (так), 55 (немає), 61 (немає), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 86 (Немає), 91 (так), 94 (так).

Додаток Г

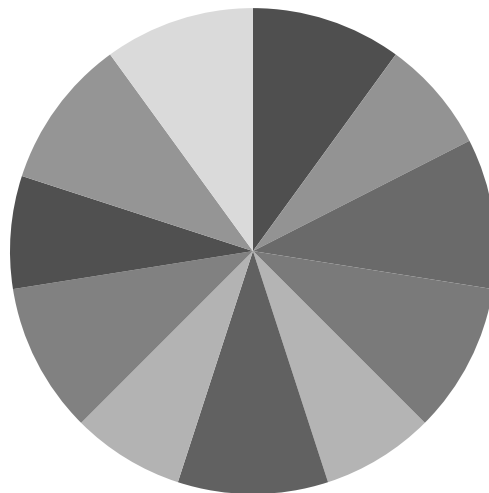
Додаток Д

Пряма вербальна агресія

Додаток Е

Косвена вербальна агресія

■ Ілля В.	■ Микола М.	■ Владислав М.	■ Сергій С.
■ Артем Ч.	■ Євген Р.	■ Василь Н.	■ Костянтин Д.
■ Софія Д.	■ Мілана В.	■ Ольга Р.	■ Ксенія П.

Додаток Ж

Додаток К

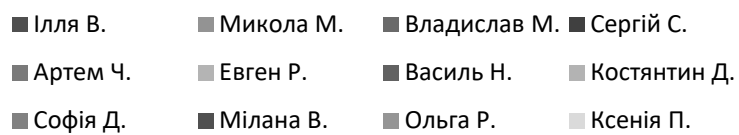
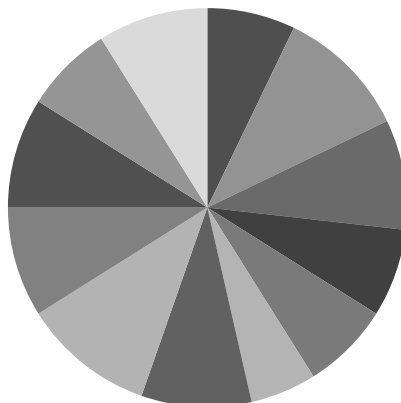

Додаток Л

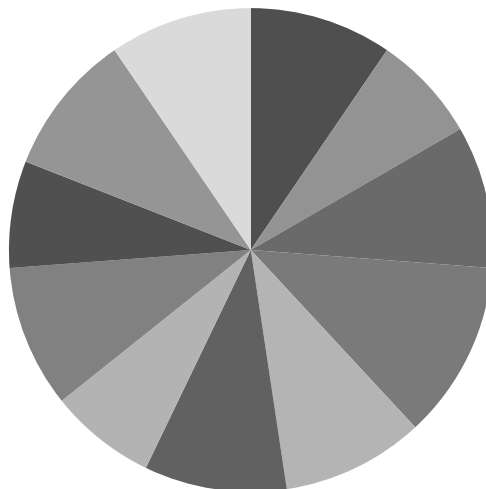
Додаток М

Пряма вербальна агресія

Додаток Н

Косвена вербальна агресія

■ Ілля В. ■ Микола М. ■ Владислав М. ■ Сергій С.
■ Артем Ч. ■ Евген Р. ■ Василь Н. ■ Костянтин Д.
■ Софія Д. ■ Мілана В. ■ Ольга Р. ■ Ксенія П.

Додаток П

Додаток Р

